

આશારામ ફલીચંદ ગાદ
(આગરે ૭૫ મી ૮૦ની વયમાં)

મોરખીના અર્ગમ્થ મહારાજશ્રી રનાજી
૫૭ ગાન માઈના માનનીય ગાજવી

પ્રસ્તાવના.

આશારામભાઈને ચોતાની હિતરાવસ્થામાં ચોતાની અને કુટુંબીઓમાં થઈ ગયેલાં બીજાંઓની હકીકત જે કોઈ સાંભળવા રાજી હોય તેને લંબાણથી કહેવાની એમના કાકા ન્હાલચંદ શાહ જેવીજ આદત હતી. વળી ચોતાને લખવા વાંચવાનો પણ શોખ એટલે આવી હકીકતો એમણે જુદે જુદે વખતે થઈને ટપકાવી રાખેલી તે બધી ચોપડીઓ અને નોંધો ઉપરથી આ હુંકું મુખતેસર ચરિત્ર તૈયાર કરવામાં આનું છે. આ કામ એમના અવસાન પછી તુર્ત અમે જે ભાઈઓએ કરવા ધારેલું. પરંતુ વડીલશ્રીના કહેવતસંગ્રહ ગ્રંથની નવી અને સંપૂર્ણ બીજી આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું કામ મારા સ્વર્ગસ્થ ભાઈ લલ્લુભાઈએ પ્રથમ હાથ ધર્યું; કેમકે તે કરી નાંખવાની

વડીલશ્રીનીજ આજ્ઞા હતી. એની પાછળ લલ્લુભાઈએ ઘણો શ્રમ લીધો અને પોતાને કુરસદ આછી એટલે સમય પણ સારી રીતે લાગી ગયો. અને તે પછી આ ચોપડી આરંભવાનો વારો આવતાં તો અમારે સૌને કમનસીબે લલ્લુ-ભાઈનું આયુષ્ય દુર્કું એટલે એમનો દેહ પડી ગયો. અને આ કામ રહી ગયું તે મારે એકલાને માથે આવ્યું.

આમા મ્હેં વડીલશ્રીની નોંધાનો બનતો ઉપયોગ કર્યો છે. અને તે સમયનું ચિત્ર જરાજર દોરાય તે માટે એમના શબ્દોનોજ બને તેટલો ઉપયોગ કર્યો છે. આથી લખાણ સરલ રહ્યું છે એ મોટો લાભ પણ થયો છે. હાલના જમાનામાં મુશિક્ષિત લેખકો લખે છે તે કરતાં હરગોવીંદલાસ કાંટાવાળા, વિઠ્ઠલદાસ ધનંજીભાઈ, અણાલાલ સાકરલાલ આદિ વડીલશ્રીના જમાનાના લેખકો વધારે સરલ લખણું ઈષ્ટ ગણતા એ બાબતું છે.

વડીલશ્રીના મિત્રો શિષ્યો આદિ અને અમારા બીજા રેનેહીઓએ પણ આ ચરિત્ર લખવામાં મને ઠેકલીક હકીકત પૂરી પાડી છે. અને આશાશમસાઈની નોંધામાંની ઠેકલીક અસંગતિઓ દૂર કરવામાં મને મદદ કરી છે. તે માટે એ સૌનો ઋણી છું; અને એ સૌ સાધજો અને તેમનાં બાલ-

ગમ્યાં અત્યારે જ અને ત્રણ પેઢીના જુના થયેલા સંબંધી હજી એવાને એવા ચાલુ રાખશે એવી આશા રાખું છું.

આ ચોપડીને આ રૂપ આપવામાં મને ઐથી વધારે મદદ પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે કરી છે. વડીલશ્રી આશારામભાઈના રાજકોટના મિત્રોમાં દેસાઈ પ્રાણલાલ શંભુલાલ અને વડીલ કલ્યાણરાય ચતુર્ભુજદાસ અમારી સાથે ઘાડા સંબંધમાં આવેલા; વળી ભાઈ બલવંતરાય અને અમે જ ભાઈઓ તો અમારા કોલેજનાં વર્ષોથી એકબીજાને ઓળખીએ. અમે આવીને અમદાવાદમાં સ્થિર થયા તે પછી-સ્વ. લલ્લુભાઈ મુંબાઈમાં સ્થિર થયા તે પછી-ભાઈ બળવંતરાય સાથે અમારો સંબંધ વધ્યો પણ છે. એમણે આ ચોપડીને એમની પરિપક્વ વિદ્વત્તાનો લાભ આપ્યો છે તેથીજ તેને આ રૂપમાં પ્રકટ કરવાનો હિંમત મેં છે.

ચરિત્ર નાયક વડીલશ્રી આશારામભાઈ મધ્યમ વર્ગનાજ ગણાય; પરંતુ એમનું ઉજ્જવલ અને દૃઢ ચારિત્ર એમના જમાનામાં પણ વખણાતું અને એમને પ્રતિષ્ઠા આપતું. એવા ચારિત્રવાન અત્યુરુપો જમાને જમાને થોડા થોડા પાક્યા કરે ત્યાં લગીજ દેશ આખા દહે છે, અને ચડતી ઢળા અનુભવે છે. વળી આપણા દેશમાં એકંદર પરિસ્થિતિ એટલી તો ઝડપથી

ફરતી લય છે કે આશારામશાઈના સમયનાં કાઠીઆવાડનાં
 ફેટલાંકે ચિત્રો-લગભગ એમનાજ શબ્દોમાં અહીં આપવામાં
 આવે છે, તે પણ આ ચોપડીનું આકર્ષણ બનશે એમ લાગે
 છે. એટલે આ ચોપડી કેવળ કુળનું ગૌરવ ગાવાને પ્રકટ કરી
 છે એવો અર્થ કોઈ નહીં કરે એવી આશા પણ રાખુ છું.

મંવત ૧૯૬૦ના ફાગણ વદ ૩ }
 તા. ૪ માર્ચ ૧૯૩૪.
 અમદાવાદ.

મૂળચંદ આશારામ શાહ

અનુક્રમણિકા.

છબીઓ વગેરે.

કુટુબનો આંખો—પ્રકરણ ૧ લા સામે.

આશારામભાઈ—પ્રકરણ ૩ ના સામે.

પ્રકરણો.

૧. પૂર્વજો. ૩
૨. નહાનચંદ રામચંદ શાહ. ૬
૩. શાહ આશારામ દલીચંદ : કેળવણી. ૧૮
૪. શાહ આશારામ દલીચંદ : નોકરી પૂર્વાર્ધ. ૩૪
૫. શાહ આશારામ દલીચંદ : નોકરી ઉત્તરાર્ધ. ૫૨
૬. શાહ આશારામ દલીચંદ : ઉત્તરાવસ્થા. ૮૯

પરિશિષ્ટ—આશારામભાઈની લખેલી ઠેટલીક નોંધ
અસલ રૂપમાં.

અ રાજકોટ કાંપ સ્થપાયો તે અરસાનો કાઠીઆવાણી
રાજવહીવટ. ૧૦૯

બ. આશારામભાઈએ તા. ૨૩-૧-૧૯૦૪ ને રાજ
પુત્રોને આપેલી લેખી સૂચના.

૭. શુદ્ધિપત્રક.

ધંધરલાલ

રણછોડદાસ

પુંગરા

<p>રાયચંદના ગોટાલાઈ પરણીને તુરત ભરણુવાનીમાં ગુજરી ગયા હતા. એમનાં વિધવા રતનબા માટે જુઓ પ્રકરણ ૨ નં.</p>				<p>રાયચંદ મૃત્યુ વિ. મ. ૧૮૫૮</p>	
<p>નંદાનચંદ</p>			દલીચંદ	રણીયાતબા.	અમરતબા.
<p>ધન્ધાબા. હરીબા. ગોપાળદાસ. જડીબા. સુરજબા.</p>					
<p>જેકારબા. પશીબા. મોતીલાલ. હોટાલાલ.</p>					
<p>જેડીબા. રૂકિમણી.</p>					
<p>દીવાળીબા.</p>			આશારામ.	પાર્વતીબા.	
<p>નીજબા. રૂતોકબા. મલ્લચંદ.</p>			મલ્લચંદ.	લરકીભાઈ.	સમુબા.

આંબો ગુચવણીયો ન થવા પામે એટલા માટે દીકરીઓને વસ્તાર નોંખ્યો નથી.

આશારામ દલીચંદ શાહ

અને

તેમનો સમય.

ન્યાતની ઉત્પત્તિ.

લાવણ્ય સમય વિરચિત વિમલપ્રભંધમાં આપેલી શ્રીમાળી વાણીયા વિષેની હકીકત મોટે ભાગે શ્રીમાળ પુરાણમાંથી લીધી છે. તેમાંથી એકે શુદ્ધ ઐતિહાસિક ગણાય એવો વજન-દાર અંધ નથી. ઐદ્ધ ધર્મની પડતીના સૈકાઓ દરમિયાન વેદોક્ત હીંદુ ધર્મથી જુદો પડતો અને પૌરાણિકને નામે ઓળખાતો હાલ મુખી ચાલી રહ્યો છે તે પ્રકારનો હીંદુ ધર્મ બંધાયો, ત્યારે સાથે સાથે આપણે હાલ જોઈએ છીએ અને વેદીએ છીએ તેવી અતિ હઠ જ્ઞાતિ સંસ્થાવાળી સમાજવ્યવસ્થા પણ રચાતી ગઈ. બધા બ્રાહ્મણ કે બધા વૈશ્ય વચ્ચે રાટી બેટી વ્યવહાર ન રહેતાં, નિવાસસ્થાન પ્રમાણે ન્હાનાં ન્હાનાં કુંડાળાં પડી ગયાં અને એ દરેક કુંડાળાંની અંદરજ રાટી બેટી વ્યવહાર કરાય, બહાર પણ દેવાયજ નહીં, એવી દુંકી દુંકી નાતોની શરૂઆત થઈ. અને નાતો દુંકી દુંકી થવાની સાથે નાતોની કુલ સખ્યા વધતીજ ચાલી તે એટલે

સુધી કે બ્રાહ્મણોની પણ સેંકડો જુદી જુદી નાતો થઈ ગઈ. આ ટુંકી ટુંકી નાતોના નામમાં નિવાસસ્થાન મુખ્ય અંશ ધરાવતી જાય એ કુદરતીજ હતું. એટલે શ્રીમાળ અથવા સિન્ન-માળને નામે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ નગરમાં રહેતા, અને એ નગર જે રાષ્ટ્રની રાજધાની તેના વિસ્તારમાં રહી શ્રીમાળ સાથે અતિ નિકટ સંબંધે જોડાયેલા તે તમામ શ્રીમાળી વાણીઆ ઠહેવાતા થયા.

આ શ્રીમાળી વાણીઆમાંથી જે જૂના સમયમાં લાટ દેશમાં આવ્યા તે લાડુવા શ્રીમાળીને નામે ઓળખાયા. લાટ એટલે ખંભાતના અખાતનો પૂર્વ કાંઠો, કાંકણનો આરંભ થાય છે ત્યાં લગીનો. ગુજરાત દેશાવર સાથે મોટા વહેપારનું દ્વાર અને મથક. એટલે અહીં સાહુસ્રિક લોકોની આવક યોગમયી વત્તીઓછી ચલાવ કરેલી છે. પણ કેટલાક સંજોગોમાં સેંકડો હજારો કુટુંબો એક સાથે ગુજરાતમાં ઉતરી આવે, એમ પણ વારંવાર જન્યું છે. ગઝનવી મહમદના સમયમાં ઉત્તર હિન્દનાં અનેક પવિત્ર સ્થળો અને નગરો ટુંટાયાં અને લંગાયાં ત્યારે આવાં કુટુંબોની સંખ્યા હજારો અને લાખોની પણ યદગણ હતી.

ઈશ્વરલાલ શાહ.

લાડુવા શ્રીમાળીઓ પછી ગુજરાતમાં શ્રીમાળી વાણીઆ આંબ્યા, તે દશા શ્રીમાળીઓ અને તેમના પછી આંબ્યા તે વીશા શ્રીમાળી વાણીઆ લેખે ઓળખાયા.

આ ન્હાની ચોપડીમા જે પુરુષની હકીકત જે પ્રમાણે બનેલી તેજ પ્રમાણે અને મોટે ભાગે એમણે પોતે લખેલી નોંધો ઉપરથીજ જેમ બને તેમ સાદી ભાષામા અને મુખ્યત્વે તો ક્ષેત્રી મિત્રો અને વિજ્ઞાસુઓના ન્હાના વર્ગને માટેજ છાપવામાં આવે છે. તે આશારામભાઈના પૂર્વજો શ્રીમાળથી ગુજરાતમાં ક્યારે આંબ્યા અને પ્રથમ કયા આવીને કયાં. તે કશુજ જાણવામા નથી. આશારામભાઈને એમના કાકા ન્હાનચંદ શાહે ઠહેલી વંશાવળી આ પ્રકરણને આરંભે મુકેલી છે. તે ઈશ્વરલાલ શાહથીજ શરૂ થાય છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

નહાનચંદ શાહ.

રતનકાકી.

પુત્રશાના મોટા પુત્રના પરણ્યા પછી થોડાજ સમ-
યમાં વિધવા થયેલાં પત્ની રતનબા જેટલાં ખુબસુરત તેટલાંજ
શુણીયલ અને ધર્મિજ્ઞ હતાં. રતનકાકી લાંબુ જીવ્યાં અને
જેમ ઘરડાં થતાં ગયાં તેમ તેમ કુટુંબના વધતા જતા
વેલાના દરેકે દરેક માણસનો પૂરે પૂરો સ્નેહ મેળવતાં ગયાં
હતાં. બ્યવહારમાં યુવાન માણસોને હાલતાં ચાલતાં જેર-
સમજો થાય અને કચપચ શરૂ થઈ લડી પડવા લગીના
પ્રસંગ આવે, એવા દરેક સંજોગમાં સૌ કુટુંબી પોતપોતાની
ફરિયાદ રતનકાકી પાસે લઈ જતાં અને રતનકાકી સૌનું મન
રહે એવા હેતાળપણાથી નહાની મોટી દરેક તકરારનું સમા-
ધાન પણ કરી દેતાં. કુટુંબમાં મરણ અને બીજી આકૃતને
વખતે પણ સૌ રતનકાકી આગળ જઈને દુઃખ રોતું ત્યારેજ
તેને શાન્તિ વળતી.

ગોપાળદાસ નહાનચંદ.

પુત્રશાના નહાના પુત્ર રાયચંદના મોટા પુત્ર નહાનચંદ

શાહ સામળાની પોળમાં કરમજવાળાને ત્યાં પરણ્યા હતા. આ પ્રથમ લગ્નનાં ત્રણ સંતાન થયાં. પછી તે બાઈ ગુજરી જતાં તે ન્હાનચંદ શાહ ડહોડાના શાહ હીરાચંદનાં પુત્રી ધરછાબા વેરે પરણ્યા અને તેનાથી તેમને બે પુત્રીઓ થઈ.

ન્હાનચંદ શાહના એકના એક પુત્ર ગોપાળદાસને એમના દુ'કા આશુબ્ય દરમિયાન પણ બે વાર પરણવું પડ્યું હતું. પહેલી વારનાં સ્ત્રી ગુજરી ગયાં તેનાથી પ્રજા ન હોવાથી બીજી વાર તેઓ ગોધાવીના ભવાન પ્રેમચંદ સેરસીયાનાં પુત્રી જવલબા સાથે પરણ્યા હતા. અને સંવત ૧૬૨૮ માં ગુજરી ગયા ત્યાં સુધીમાં એમની બીજી પત્નીથી એમને બે પુત્ર અને બે પુત્રી થયાં. જવલબાનો દેહ એમના પછી પદર વર્ષે સં. ૧૬૪૩ માં પડ્યો.

મોટા પુત્ર મોતીલાલ સશક્ત બાંધાના કઠાવર ડેખાવડા અને ખુશમીનજી પુરુષ હતા. તેમણે મૈરખી રાજ્યમાં અને પછી ઝીંજીવાડામાં સામારણ પગારની નોકરી કરી હતી. સં. ૧૬૪૦ માં એકદમ દોલેરામાં એમનો કાળ થયો. તેમને જેઠીબા નામે એકજ સંતાન થયું હતું.

બીજા પુત્ર છોટાલાલ થોડું અંગ્રેજી પણ જાણ્યા હતા.

અને કાઠીઆવાડ એજન્સીમાં નોકર રહ્યા હતા. તેઓ પોતાના મોટાભાઈ કરતાં પણ બહેલા સં. ૧૯૩૩ માં સત્તાવીશ વર્ષની ન્હાની વયે ક્ષય રોગમાં સ્વર્ગવાસી થયા હતા.

રાયચંદ પુળશા.

શાહ રાયચંદ પુળશા વરા અવસરે પોતાની શક્તિ કરતાં પોતાની કુળની મોટપ પ્રમાણે ખર્ચ કરી કરીને કરજ-દાર થયા હતા. કરજનો કેટલોક ભાગ એમણે યજ્ઞયજ્ઞ ગામમાં પોતાનું અધવારું હતું ત્યાંનાં ભાટ શાહુકારો પાસેથી પણ લીધો હતો. મતલબ કે આવાં આવાં ખર્ચતો કુળના મોજા પ્રમાણે કરવાંજ, એ પોતાનો ટેક જાળવવાને તેઓ ગમે તેવી મુશ્કેલી પણ વહોરી લેતા. એમણે વિ. સં. ૧૮૫૮ ઇ. સ. ૧૮૦૨માં સ્વર્ગવાસ કયો. ત્યારે એમના બે પુત્રો પૈકી ન્હાનચંદ ચોત્રીશ અને દલીચંદ માત્ર બે વર્ષના હતા. બાળક દલીચંદનાં માતૃશ્રી, રાયચંદ શાહનાં છેલ્લાં પત્ની, એને છ માસનો મુકીને પતિની હયાતીમાંજ શુજરી ગયાં હતાં. તે વખતે અમદાવાદના દશાશ્રીમાળીઓમાં મેશ્રી, શ્રાવક અને હુંદીઆ ત્રણે નાત મળીને આખી નાતને પણ કુળવાનો-માં લેખાતાં કુટુંબો પ્રસંગે પ્રસંગે જમાડતાં, અને શાહ

રાયચંદે પોતાની પત્ની પાછળ એ મોટું ખર્ચ પણ આંખો મીચીને કર્યું હતું. દોઢ વર્ષે રાયચંદનો પણ સ્વર્ગવાસ થતાં આખા કુટુંબનો ભાર શાહ ન્હાનચંદને એકલાને માથે આવી પડ્યો.

શાહ ન્હાનચંદનું સાહસ.

દશ અગીઆર વર્ષ એમણે કરજદાર સ્થિતિમાં મહા સુશીખતે કાઢયાં. વિ. સં. ૧૮૬૯ માં મોટો દુકાળ પડ્યો તેમાં થોડું રળ્યા. પણ પછી પાછી એવીને એવી મુશ્કેલી પડતાં, વિ. સં. ૧૮૭૨-૭૩ માં ઇંગ્લેન્ડ સરકારની ફાજ કાઠીઆવાડમાં હતી ત્યાં બન્ને લાઇઓ જે મળે તે ધંધો કરવાને કાઠીઆવાડ ગયા. આ વખતે શાહ ન્હાનચંદ ૫૧ વર્ષના અને દલીચંદ ૧૯ વર્ષના હતા. લશ્કરને ખોરાકી વગેરે પૂરું પાડવાનો ઇબારો સુરત અને પૂનાના ડમરી (ડમડી,) અને કડાકા (મૂળ શબ્દ ખડકીઆ હશે), ખાનદાનના સાહસિક પારસી યુવાનોએ રાખ્યો હતો. શાહ ન્હાનચંદ એમના પેટામાં કામ કરવા લાગ્યા અને તેમને મોરબી, ઝીંઝુવાડા, ઝાલાવાડ વગેરેથી ભેઘતો માલ વખતસર પૂરો પાડવામાં બીજા હરીફો કરતાં વધારે સંતોષ આપવામાં ફાળ્યા.

ઠઠાકા શેઠે લશ્કરી અમલદારો પાસે પણ શાહ ન્હાનચંદની તારીફ કરી, અને પછી થોડીજ મુદતમાં આ પારસી શેઠિયાઓએ ઠાઠીઆવાડ લશ્કર સાથેનો પોતાનો વહેપાર સારો નફો આવતો હતો પણ પોતાને વતનથી બહુજ છેદું પડતું હોવાથી છોડી દીધો એટલે લશ્કરી અમલદારોએ બપુંજ કામકાજ ન્હાનચંદ શાહને આપ્યું, તે એમણે ઉપાડી લીધું. વળી તુરતમાંજ ઠાઠીઆવાડ ખાતે રાજકોટમાં અંગ્રેજ સરકારે કાયમી કાંપ સ્થાપ્યો અને પોલિટીકલ એજન્સીનો આરંભ કરી રાજકોટ કાંપને ઠાઠીઆવાડનું પાટનગર બનાવ્યું, વિ. સં. ૧૮૭૬, ઇ. સ. ૧૮૨૦, ત્યારથી ન્હાનચંદ શાહ અને ફલીચંદ કાંપમાં તેમ રાજકોટ ગામમાં દુકાનો માંડી રાજકોટવાસી બન્યા. રાજકોટથી અંગ્રેજી લશ્કરની થોડી દુકડીઓ ફતેહમહમ્મદે અંગર હળાવેલું તેની સામે ચઢી, ત્યારે તેના કોમીસરીયેટનો ધંજરો પણ શાહ ન્હાનચંદે શાપ્યો, અને રાજકોટ તથા કાંપ ઝડપથી આબાદ થતાં ગયાં તેમ તેમ તેમને દર વર્ષે સારો નફો મળતો ગયો; એટલું જ નહીં પણ વિ. સં. ૧૮૮૧ ની સાલમાં પાછો દુકાન પડ્યો ત્યારે, લશ્કર સાથેના ધંજરાને અંગે, એમણે સંઘરેલા

જયાળધ અનાજ ઘાસચારો આદિના એમને ઘણાજ ઉંચા ભાવ મળી ગયા.

આમ થોડાં વર્ષમાંજ ‘ફરે તે ચરે’ એ કહેવતનો પૂરેપૂરો લાભ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયેલા અને ભાઈ વિ. સં. ૧૮૮૨ નું ચોમાસુ ખેસતા પાછા અમદાવાદ આવ્યા. કરજ વ્યાજનાં વ્યાજ સાથે પાછાં પાછાં આપી લીધું, ઘર ખંડેર જેવું થઈ ગયું હતું તે સમું કરાવ્યું, અને વધાર્યું. અને ન્હાનચઢ શાહની અને પુત્રીઓનાં તેમ ૨૬-૨૭ વર્ષના દલીચંદનાં લગ્ન પણ કર્યાં.

રાજકોટમાં વહેપાર

જન્ને ભાઈઓએ પાછા રાજકોટ આવી પોતપોતાના ભાગ વહેંચી લીધા અને બેઠો વહેપાર કરવા માંડ્યો. દલીચંદ શાહે કાપડની દુકાન કહાડી તે ભેતભેતામાં વધી ગઈ. આખા કાઠીઆવાડમા તેમ ખંભાત ઘોળકા વગેરે સાથે આડતો બધાઈ; ચાર શુભાસ્તા હતા તોપણ મોસમમાં કામને પહોંચી વળાતું નહીં, એટલો ધંધો વધી ગયો હતો. રાજધાનીનું નવું શહેર ઝડપથી ખીલવા માંડે તેની સાથે કુંડીબંધ કુટુંબોનાં ભાગ્ય પણ ઉઘડે છે. અને રાજાઓ અને રાણીઓના

ખરનાં જશિયાન, રેશમી અને ઉંચી જાતનાં કાપડની કારીગીરી માઠીઆવાડમાં પડી ભાંગી હતી, એટલે અમદાવાદ, ખંભાત, પાટણ અને સુરતનો એ માલ પણ સારો ખપતો.

વિ. સં. ૧૮૮૪માં શ્રી સ્વામીનારાયણ તથા આચાર્ય રઘુવીરજી મહારાજની પદરામણી થઇ. એમના બોધ વગેરેથી આકર્ષાઈને જન્મે ભાઈઓએ પોતાનો મૂળ જૈન પંથ છોડીને કંઠી બાંધી. પછી તેઓ અમદાવાદ પાછા આવતાં આખા કુટુંબે સ્વામીનારાયણ ધર્મ સ્વીકાર્યો અને તે વખતથી આજ લગી એજ કુટુંબનો કુળધર્મ થઈ રહ્યો છે. આજ અરસામાં રાજકોટ ગામ વચ્ચે દરબારગઢથી કોટ લગી અને તેને કોટખુણે કાંપમાંથી આવતા રસ્તાને લગતી એમ બે સડકો થઈ; અને ગામમાં જુનું જૈન દેરાસર તેમ હાટકેશ્વરનું મંદિર હોતું તે સં. ૧૮૭૬-૭૭ ના ધરતીકંપમાં હાલી ઉઠેલાં હતાં એટલે ફરી ચણાવવાનાં હતાંજ, તે બેયને સડક બનાવતાં તોડયાં, સંવત ૧૮૭૩. તેમની જગાએ આ નવા રસ્તાઓ ઉપર નવાં મોટાં ચણાયાં, તેના કાળામાં જન્મે ભાઈઓએ પોતપોતાના મોજા પ્રમાણે સારી રકમો ભરી હતી. દેરાસર અને મંદિર ચણતાં ચણતાં પૂરતા મજૂર આદિ ન મળે, તેવે

વખતે સારી સ્થિતિના પ્રાણીઓ અને ચેટીઆઓ પણ ખાડા ખોદવા, બેલાં સારવા, પાણી તગારાં આદિ સારવાં, વગેરેમાં મદદ કરતા. તેમ દલીયદ શાહે જાતે કેટલીક વાર મજૂરનું કામ પણ કર્યું હતું. સ. ૧૮૭૬-૭૭ ના ધરતીકંપમાંથી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ઉખડી પડેલી તે રાજકોટ ઠાકોર મુરાલુએ પટારામાં સાચવી રાખી હતી, અને નવું દેરાસર તૈયાર થતાં તેમાં ફરી સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

૪ વિ. સવત ૧૮૮૪ માં ન્હાનચદ શાહે અને દલીયદે સ્વામીનારાયણ ધર્મ સ્વીકારીને શ્રી સહજાનંદ સ્વામીને હાથે તે ધર્મની કઠી ગ્રહણ કરી હતી, તે વાત પ્રથમ લખાઈ ગઈ છે, તે સપ્રદાયના ધાર્મિક તથા નૈતિક બાધની જનસમાજ ઉપર તે હાયકામાં ભારે અસર થઈ હતી અને તેનો જે ફેલાવો તે વખતમાં થયો તેવો ઝડપી ફેલાવો તે પછીના કેઈ હાયકામાં ભાગ્યેજ થયો હશે. ચોરી, લુટફાટ, ખૂનામરડી, ખહારવટા આદિ સંકાઓથી કરતા, તેમ દારુ આદિ નશાખાણમાં સપડાએલા કાઠી વગેરે લોક તે ધર્મની કઠી બાધતા, અને તે સપ્રદાયના ઉપદેશનું શ્રવણ કરતા, શાંતિ તથા નીતિને પથે વળી જતા થયા હતા. કાઠીઆવાડ જે

બહારવટાં ખૂન વિગેરે માટે મથકુર હતો, તેમાં તે સંપ્રદાયના ઉત્પાદક શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ ધર્મનું, નીતિનું તથા શાંતિનું વાતાવરણ ફેલાવ્યું. તે વખતે ઇંધની સરકાર, કાઠી રાજાઓ, દરબારો તથા વસતી, સુધરેલા સમાજને માટે આવશ્યક શાંતિની રાહે ચડે તે જોવાને ઉત્સુક હતા. તે ઇચ્છાને ફળીભુત થયેલી જોવામાં શ્રી સહજનંદ સ્વામીના તથા તેમના સાધુ પ્રજ્ઞાચારીઓના બોધ તથા પવિત્ર આચરણથી ઘણી સહાય મળી. શ્રી સહજનંદ સ્વામીના સૂઝબોધની સુવાસ છક ઝુંબઝના નામદાર ગવર્નર સાહેબ સુધી પહોંચી. સર જોન માલકમે વિ. સં. ૧૮૮૪ માં રાજકોટ ખાતે દરબાર ભરવાનું ઠરાવેલું. તે વખતે શ્રી સહજનંદ સ્વામીને ત્રણ ત્રણ વાર ખાસ આગ્રહી ઇજાજત કરીને રાજકોટ પધરામણી કરવાની માંગણી કરી હતી. રાજકોટ યુકામે સર જોન માલકમ અને સ્વામી મહાશયની મુલાકાત થઈ. તે વખતે શ્રી સહજનંદ સ્વામી તેમના અતિ ચારિત્ર્યવાન પરમહંસોથી વિંટાળેલા હતા. સર જોન માલકમને શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ શિક્ષાપત્રી લેટ આપી, અને તેના ઉચ્ચ હેતુઓ સમજાવ્યા. તે વખતે ન્હાનચંદ શાહ તથા દલીયંદ હાજર હતા. તે

વખતનું જે અલૌકિક દૃશ્ય તેની છાપ જોનારના મન ઉપર પડ્યા વગર રહે તેમ નહોતું. તે વખતના દરજે, શિક્ષાપત્રીએ તથા પરમહંસોના બોધે સચોટ અસર કરી; અને ત્યારથી ન્હાનચંદ શાહે તથા દલીયંદે સ્વામીનારાયણ ધર્મ સ્વીકાર્યો, જે હજી સુધી તેમના વંશજે પાળે છે.

ઉત્તરાવસ્થા.

આ પછી ન્હાનચંદ શાહે અમદાવાદ આવ્યા તે પાછા અમદાવાદ છોડીને ઠાઈ ઠેકાણે ગયાજ નહીં; એઓ ખાનપાન રહેણી કરણીમાં નિયમિત હતા. શુજરાતી અને દેવનાગરી-લિપિમાં લખેલાં પદો, આખ્યાનો, કાવ્યો, અને ધર્મશ્રેયોનું એમનું વાચન વિશાળ હતું. સ્મૃતિ આરી એટલે જે કાંઈ સોળતમાં પડે તેમાંથી કાંઈ ને કાંઈ શીખી લેતા, અને બહુ-શ્રુત તથા મિત્રમંડળમાં ઠાવકી અને અતુરાર્થ ભરેલી વાત-ચીતથી સોને આનંદ આપી શકે તેવા હતા. દલીયંદ શાહને ✓ તેા તેમણેજ ઉછેરેલા, ધંધે લગાડેલા અને વસાવેલા એટલે એઓ તેમને મોટાભાઈને બદલે પિતાને ઠેકાણે હતા. કુટુંબ કરજદારી અને તંગીમાંથી છુટી કરીકામ પડ્યું તથા ફરીને પ્રતિષ્ઠિત થવા પામ્યું, એમના સાહસથી. એટલે પણ સૌ

એમની આમન્યા ખૂબ પાળતાં, અને તેઓ હેતાળ અને વ્યવહાર કુશળ પણ તેવાજ હતા.

એમના પિતા રાયચંદ પછી જરાજર ૫૦ વર્ષે એટલે વિ. સ. ૧૬૦૮ માં અને ૮૪ વર્ષની પાછી વયે એમનો ડેહ પડ્યો. તેના લગભગ છેલ્લા પખવાડીઆ લગી તેઓ ફરતા હરતા, અને ન્હાના મોટા કુટુંબીઓ લેગા કરીને જેવી જેની ઉંમર અને સ્થમજ એ પ્રમાણે તેની આગળ જૂના સમયની પોતે ભેંચેલી અને સાજળેલી વાતો, હાંકીકતો, દુચકા આદિ કહેવાનો એમને સારી પેઠે શોખ હતો. કુટુંબના ન્હાનામોટા તમામ એમની રાજઓ, રાણીઓ, કવિઓ, ભાટ, ચારણો, માગણો, પ્રધાનો, અમલદારો, અગ્રેજો, શાહુકારો, વેપારીઓ વગેરેની વાનો પણ ખુબ રસથી સાંભળતા દુકાળોની, ઉઠ્યા-સ્તની અને વારાફરાની વાતો કહીને સૌને પીગળાવવાની પણ તેમનામાં શક્તિ હતી. આજથી ૮૦ વર્ષ ઉપરના અમદાવાદના કુટુંબો અને પોળોનો ખ્યાલ કરો એટલે આવા અનુભવી પ્રભાવપૂર્ણ વૃદ્ધ પુરુષની આખા કુટુંબમાં ઉછરતી આવતી દરેક પેઢી ઉપર કેટલી અને કેવી છાપ પડી હશે તેનો ખ્યાલ આવશે. કુટુંબમાં આ સૈકા દરમિયાન ને કાંઈ

શાહ આશારામ દલીચંદ : કેળવણી.

વખતબા.

શાહ દલીચંદ, શાહ જેમચંદનાં પહેલ વખતબા વેરે પરણ્યા હતા. શાહ જેમચંદ ન્હાની ઉમ્મરમાંજ ત્રણ બાળક પુત્રોને મૂકીને સ્વર્ગવાસી થયા. ત્રણે વેપાર કરતા હતા અને સારી સ્થિતિમાં હતા. તેમાંથી બે નાના ભાઈ જીવવાનીમાંજ ગુજરી ગયા અને તેમને કશું સંતાન થયું નહોતું. મોટા મગનલાલ જેમચંદ શાહ લાંબું જીવ્યા અને તેમને બે પુત્રો છોટાલાલ અને વાડીલાલ થયા. બન્નેનો સારો વસ્તાર થયો છે. પહેલો.

આશારામભાઈનાં મોટાં પહેલ દીવાળીબા રાયપુરમાં નાગર બોડીની પોળમાં મગદળવાળા શાહ રણછોડદાસ પ્રભુદાસ વેરે પરણ્યાં હતાં. તેનાં ત્રણ સંતાનમાંથી પુત્ર જીગલ ઉદ્યોગીલાલ અને ન્હાની પુત્રી ચંચળનો પુત્ર રતીલાલ હાલ હયાત છે.

શાહ દલીચંદનાં ન્હાનાં પુત્રી પાર્વતીનો પુત્ર ભાઈચંદ

કાલ હયાત છે. પાર્વતીબાઈની બે પુત્રીઓ ચંચળબહેન અને પ્રાદી બહેન આશારામભાઈ પછી સ્વર્ગવાસી થયા છે.

બચપણ.

આશારામભાઈનો જન્મ વિ. સ. ૧૮૬૮ ના માઘ માસમા મહાશિવરાત્રીને ૮ મી ફેબ્રુઆરી ઇ. સ. ૧૮૪૨ ને મેન રાજકોટ કાંપમાં શાહ ફલીચદના મકાનમાં થયો હતો, કપીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનો જન્મ ઇ. સ. ૨૧-૧-૧૮૨૦ સં ૧૮૭૬. આમ આ ચરિત નાયક ૪૦ ૬૦ ૬૦ થી ૨૨ વર્ષ નહાના. તો ૪૦ ૬૦ ૬૦ ગયા ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં અને આશારામ એમના બેટલુ લાણુ આશુબ્ય લોગવી છ મ ૧૬૨૧ મા ગયા. વખતજાને પુત્ર થના તે જીવતા નહીં; એટલે આ બાળકનુ નાક વીંધીને તેમા વાળી નાખી હતી. વળી પેટલાદ પામે આશાપુરી માતાએ જઈ એના બાળમોવાળા ઉતરાવવાની બાધા રાખી તેનું નામ આશારામ પાડયુ હતું. અને પાડોશમાં કાશી નામે બેલદારણુ (લોધી) રહેતી હતી, તેને બાળક આપી દીધું. અને સૂપકુ ભરી મીઠું તેને મૂલ્ય લેજે આપીને પાછું તેની કનેથી ખરીદી લેવામા આવ્યુ હતું. મોઘા પુત્રને જીવતો

રાખવાને અત્યંત ઇતેજાર વખતનાએ આમ ત્રેવડે દોરે મન મનાવ્યું હતું. અને આશારામ જીવ્યા તેને એઓ તો આ એમની ધર્મક્રિયાઓનુંજ પરિણામ માનતાં.

રાજકોટ કાંચમાં ખીરતી પાદરી ખાતાએ સ્થાપેલી ગુજરાતી નિશાળ હતી. ત્યાં વીસનગરના રહીશ નંદરામ મહેતાજી, વીસનગરના નાગર, આ બાળકના પ્રથમ પહેલા વિદ્યાગુરુ થયા. અને એમની સાથે તથા તેમના પુત્ર નાથુરામ ઇંડર રાજ્યમાં જન્મારો નોકરી કરીને પેન્શન લઈ પાછા પોતાના વતનમાં રહેવા આવેલા તેમની સાથે આશારામભાઈએ આજો જન્મારો કુટુંબી જેવો નાતો રાખ્યો હતો. જૂના જમાનામાં આવો ગુરુશિષ્ય ભાવ ધણા કુલીન માણસો કેળવતા. જે કોઈ જરા સારી સ્થિતિએ પહોંચવા ભાવ્યશાળી થતા, તે પોતાના ગુરુ અને ગુરુભાઈઓ તરફ સક્રિય મમતા દેખાડવામાં જીંદગીનો એક મીઠો લ્હાવો મળે છે એમ માનતા.

કાંપમાં સરકારી ગુજરાતી નિશાળ ધર્મ ત્યારે મોતા ગામના ઝ્યંજકનાથ રામનારાયણ અને અમદાવાદના ગણપતરામ રાજરામ એ જે પહેલા શિક્ષકો લેખે આંખ્યા, અને લીપીધારા, બોધવચન, ઇસપનીતિ, બાળમિત્ર આદિ ચોપ-

ડીઓ વાચન, અનુલેખન, સુખપાઠ આદિ માટે વપરાતી થઇ. ગણિતમાં સુરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર, ભાંજણી, ત્રિરાશી, સમીકરણ વગેરે શીખવાતાં. સામાન્ય જ્ઞાનના ભૂગોળ ઇતિહાસ આદિ વિષયો પણ પહેલવહેલા અહીંની ઢેળવણી સરઘાઓમાં સ્થાન પામ્યાં.

પંડ્યાણની નિશાળ.

આ પહેલાંની આપણા દેશનાં શહેરોમાંની સ્વદેશી કે પરંપરાએ ઉતરી આવેલી ઢેળવણી એટલે પંડ્યાણની નિશાળો; તેમાં નહીં છાપેલી ચોપડીઓ, નહીં નિયમિત ધોરણે, કે ક્રમવાર શિક્ષણ; નહીં દેશનું, પૃથ્વીનું વા વિશ્વનું સામાન્ય જ્ઞાન; છોકરાનું ધારું ગમે તેટલું હોય પણ મહેતાણ એકજ. એટલે ઘણુંખર તો ન્હાના નિશાળીઆ વડા નિશાળીઆ તેમને શીખવે તેજ-શીખવાનું તેમ ન શીખવાનું બન્ને શીખે. પદ્ધતિસર વાચન નહીં, પદ્ધતિમર ગણિત નહીં, કશુંજ પદ્ધતિસર નહીં. લાકડાની પાટી ઉપર લીની માટીનો થર કરીને તેમા વારણે લખતાં શીખવાનું, કે ખડીના અક્ષર કિત્તાવડે ઠહાઠવાના. પછી દોષીસ્તાં અને દેશી શાહીનો વારો આવતો. આંક, ઠક્કા, નામું, લેખાંક, કાગળો લખવાની,

હુંડીઓ લખવાની, ખત લખવાની રીત, વગેરે; કહેવતો, કવિતાઓ, આદિ સાથે મુખપાઠથી શીખાતું. ‘સોટી વાગે અમચમ, વિદ્યા આવે ધમધમ,’ એ દેળવણી શાસ્ત્રનું એક મહા સૂત્ર મનાતું. ઓખાહરણ, મામેરું, ગિરિધરકૃત રામાયણ અને દશમસ્કંધ જેવી પોથીઓ પણ પ્રાક્ષણી (દેવનાગરી) લિપિ કે ભાટચારણની લીટીઓ દોરીને લખેલી લિપિમાં જ મળતી, અને જેને ખરેખર ભણવી હોય તેને ઉતારી લેવી પડતી. માણુભટ્ટનો ધધો કરવો હોય અગર મદિરમાં ઠાઠ ધનાઢય કુટુંબના આશ્રિત લેખે કથા વાંચવી હોય એવા પ્રાક્ષણીજ તે ઉતારતા અથવા એવા આશ્રિતને વિદ્યાપોથીનું જ્ઞાન આપવા માટે સુસંપન્ન શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રીપુરુષો એવા શ્રેયોની નકલો લલિયાઓ પાસે કરાવતાં. મોટાં પ્રતિષ્ઠિત દેવાલયો અથવા સ્વતંત્ર સાધુસંતોના મઠો અને ખીણ ગાદીઓ, જગ્યાઓ વગેરે હતી તેમાં શિષ્યો પોતાના અભ્યાસક્રમને અંગે પણ પુસ્તકોની નકલો ઉતારતા.

નામું, વ્યાજ આદિ પદ્ધતિસર અને વ્યવહાર રૂપમાં શીખવા માટે દુકાને બેસવું પડતું. ઠાઠપણુ સરકારી ખાતાં લગતું શીખવા તે ખાતામાં ઉમેદવાર લેખે અનિશ્ચિત સમય

ગાળવો પડતો, અને પ્રાણણ છોકરાઓતો રુદ્રી કે શુકલ વૃત્તિનું લણવાનો આરંભ કરી પછી સારસ્વત કે લઘુકોમુદી થોડી કરે, તે પછી કાવ્ય, અનધ્યાયના નહીં એવા દિવસે, રોજ આટલા શ્લોક એ લણતા.

શૂદ્રને કોઈ લણાવતુંજ નહિ; તોપણ કેટલાક નિશામ્ણુ છોકરા ખુટલામા મોટા મોટા બરાડા પાડીપાડીને નિશાળો ચાલતી હોય તેના ત્રસગથી બધુએ લણી લેતા. કોઈકોઈ તો નિશાળના ઉત્તમ વિદ્યાર્થીને પણ કાન પકડાવે એવું લણી લેતા. છેવટ, પડયાણને નિર્ગંધનું સાધન એમની નિશાળજ હતી. જાતે મિત્રકલ્પતિનો પ્રાણણ, મુલાષિતો કહેવતો, આદિ કંઠસુ સાહિત્યનો જગમ ખળનો, અને વળી સભારંજની શૈલીમાં પાવરધો, એટલે ફરેક વિદ્યાર્થીને ઘેરથી હાણા વરત આદિ લાગા લેએ મળે, ઉપરાંત આખી નિશાળને જમવા નોતરે ત્યારે દક્ષિણા મળે, ફરેક નવા વિદ્યાર્થીનું “નિશાળગયણું” થાય ત્યારે ચાલ્લો મળે, વિદ્યાર્થી નિશાળ છોડે ત્યારે કે તે પછી ગુરુદક્ષિણા મળે, પ્રસંગે પ્રસંગે મળ્યા કરે, સારી સ્થિતિના શિષ્યો સાથે ગુરુશિષ્ય સંબંધ થાય તેમાથી મળ્યા કરે. એમ એમનો વ્યવહાર, આપણા સત્કાર

હુંડીઓ લખવાની, ખત લખવાની રીત, વગેરે; કહેવતો, કવિતાઓ, આદિ સાથે મુખપાઠથી શીખાતું. 'સોટી વાગે અમચમ, વિદ્યા આવે ધમધમ,' એ કેળવણી શાસ્ત્રનું એક મહા સૂત્ર મનાતું. ઓખાહરણ, મામેરું, ગિરિધરકૃત રામાયણ અને દશમસ્કંધ જેવી પોથીઓ પણ બ્રાહ્મણી (દેવતાગરી) લિપિ કે ભાટચારણની લીટીઓ દોરીને લખેલી લિપિમાં જ મળતી, અને જેને ખરેખર ભણવી હોય તેને ઉતારી લેવી પડતી. માણસદનો ધંધો કરવો હોય અગર મંદિરમાં ઠાઈ ધનાઢય કુટુંબના આશ્રિત લેખે કથા વાંચવી હોય એવા બ્રાહ્મણો જ તે ઉતારતા અથવા એવા આશ્રિતને વિદ્યાપોથીનું જ્ઞાન આપવા માટે મુસંપન્ન થઈ શ્રીપુરુષો એવા ગ્રંથોની નકલો લલિયાઓ પાસે કરાવતાં. મોટાં પ્રતિષ્ઠિત દેવાલયો અથવા સ્વતંત્ર સાધુસંતોના મઠો અને ખીણ ગાદીઓ, જગાઓ વગેરે હતાં તેમાં શિષ્યો પોતાના અભ્યાસક્રમને અંગે પણ પુસ્તકોની નકલો ઉતારતા.

નાનું, બ્યાજ આદિ પદ્ધતિસર અને વ્યવહાર રૂપમાં શીખવા માટે દુકાને બેસવું પડતું. ઠાંધપણ સરકારી ખાતાને લગતું શીખવા તે ખાતામાં ઉમેદવાર લેખે અનિશ્ચિત સમય

ગાળવો પડતો, અને બ્રાહ્મણ છોકરાઓતો રૂઢી કે શુદ્ધ વૃત્તિનું ભણવાનો આરંભ કરી પછી સારસ્વત કે લઘુકોમુદી થોડી કરે, તે પછી કાવ્ય, અનધ્યાયના નહીં એવા દિવસે, રોજ આટલા શ્લોક એ ભણતા.

ચૂરને કાંઈ ભણાવતુંજ નહિ; તોપણ કેટલાક જિજ્ઞાસુ છોકરા ખુદલામાં મોટા મોટા બરાડા પાડીપાડીને નિશાળો ચાલતી હોય તેના મત્સગથી બધુંએ ભણી લેતા. કાંઈકાંઈ તો નિશાળના ઉત્તમ વિદ્યાર્થીને પણ કાન પકડાવે એવું ભણી લેતા. છેવટ, પડયાળને નિર્વાહનું સાધન એમની નિશાળજ હતી. જાતે ભિક્ષુકબલિનો બ્રાહ્મણ, સુભાષિતો કહેવતો, આદિ કંઈક સાહિત્યનો જગમ ખલનો, અને વળી સભારંજની શૈક્ષીમાં પાવરધો, એટલે હરેક વિદ્યાર્થીને ઘરથી દાણા વરત આદિ લાગા લેખે મળે, ઉપરાંત આખી નિશાળને જમવા નોતરે ત્યારે દક્ષિણા મળે, હરેક નવા વિદ્યાર્થીનું "નિશાળગયણું" થાય ત્યારે ચાંદલો મળે, વિદ્યાર્થી નિશાળ છોડે ત્યારે કે તે પછી ગુરુદક્ષિણા મળે, પ્રસંગે પ્રસંગે મળ્યા કરે, સારી સ્થિતિના શિષ્યો સાથે ગુરુશિષ્ય સંબંધ થાય તેમાંથી મળ્યા કરે. એમ એમનો વ્યવહાર, આપણા સસાર

અને સમાજની બીજી ઘણી ચોજનાઓનો જેમ ચાલતો તેમજ શર્માધર્મી વહીવટે, જે આંખની શરમે અને ધર્મબંધન સ્વીકારે તેવી ધર્મબુદ્ધિને આધારે ચાલતો. જે કોઈ બ્રાહ્મણ મંદિરોમાં અને શ્રીમંતોમાં પારાયણ કે કથાઓ કરી ચકતો, અથવા માણસદ, વેદ કે ભેશી બની ચકતો, જેને શુદ્ધવૃત્તિ પૂરતું આપી રહે એવી હોય, અગર સંસ્કૃત પાઠશાળા ચલાવવા જેટલી જેની ચોખ્ખતા હોય, તે પંડયો બનતોજ નહીં. એટલે આપણી આધુનિક વાણીમાં કહીએ તો જીવનકલહમાંની સારી પ્રાપ્તિ આપી રહે એવી કોઈપણ વૃત્તિ જેને સાધ્ય હતી તે આ શિક્ષકવૃત્તિ કુદરતી રીતે સ્વીકારતોજ નહીં. બીજા પ્રયત્નોમાં હારેલો ચાકેલો શિક્ષક બ્રાહ્મણજ પંડયોજ બનતો. દરેક શહેરમાં કેટલીક નિશાળો જે વ્રજુ પેઢી વંશ-પરંપરા પણ ચાલતી, અને સારા પંડયાની પંકાયલી નિશાળ તેના પુત્રોમાંથી સૌથી ઓછી લાયકાતવાળો એક ઉપાધી લેતો, અથવા તો બધા પુત્રો વારા બાંધી અનુક્રમે એક એક વર્ષ અગર અમુક સુદૃઢ લગી ચલાવતા. જાણક કવિ દલપતરામ વઢવાણ શહેરની પંડયાની નિશાળે ભણેલા, તે એ વખતે આમ વારા બાંધી ચાલતી હતી (જુવો રા. રા. નાનાલાલ

રચિત કવીન્દ્ર દલપતરામ ભાગ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૭૮-૮૩). આમ આખી સરસ્યાને સમગ્રે જોતા કહી શકીએ, જે પડયાજીની નિશાળમા ઉત્તમ. આ પ્રમાણે જોધે ઉતરતી નિશાળોમાંની ટેટલીક હતી. અને એવી દરેક નિશાળ ત્રીજી કે બહુ તો ચોથી પેઢીએ છેક અધમ બની જઇને બધ પણ પડતી.

આપણું અને વળી જીનું (અગ્રેજી અમલ આગ્યો તે પહેલાંનું,) જે જે કાર્ય, તે હકીકતની તપાસ અથવા ગુણ-દોષની કશીય કસોટી વગર ઉત્તમોત્તમજ માનવું, એવો યુગ ચાલે છે; માટે ઉમેર હું કે ઉપલુ વર્ણન પ્રજા બહો-જલાલીમા હતી અને આરિત્રબળનો કાય થવા નહોતો માડ્યો. તે વખતે પણ એની કેળવણીમસ્થાને લાગુ પડે એમ હું પોતે દાવો નથી કરતો. અગ્રેજી અમલ આગ્યો તે ક્ષણે આપણી પ્રજાની અધોગતિ થઇ ગયેલી હતી, તે સાથે તેની દરેકે દરેક સરસ્યામા મડો ધર કરી રહ્યો હતો. અને ઉપલુ વર્ણન આપણા દેશની તે સમયની કેળવણીમસ્થાની કનિષ્ઠ સ્થિતિનુંજ ગણવાનું છે. એ અધોગતિમા પણ એમાં ડોઢ દોઢ ગુણ તો હજી જવાળ દઈ રહ્યા હતા તેની અગ્રેજી અમલના એક તરફી વકીલથી પણ ના પાડી શકાયે નહીં.

કૃત ગુજ. વ. સોસાયેટીનો ઇતિહાસ વિભાગ ૧ લો.) અને બધી શાળાઓમાં નિયમિત વર્ગોમાં આજ ચોપડીઓનું નિયમિત રીતે અધ્યયન તથા તે અધ્યયનનીજ નિયમિત રીતે સામાયિક પરીક્ષાઓ શરૂ થતાં આખા પ્રાંતમાં તમામ બાળકોને એકધારી ડેળવણી મળવા લાગી. અને કાઠીઆવાડના રાજાઓએ શાળાઓ માટે પ્રાંતમાં સૌથી વધારે સગવડવાળાં અને આકર્ષક મકાનો બંધાવવા માંડ્યાં. રાજકોટ પછી સૌથી પહેલી સરકારી અંગ્રેજી નિશાળ ભાવનગરમાં ઉઘડી, અને ભોગીલાલભાઈ પછી ગોપાળજી સુરભાઈ વડા ડેળવણી અધિકારી નીમાતાં, એમણે ગુજરાતી તેમ અંગ્રેજી નિશાળો વધારવાનું કાર્ય રાજાઓ અને દીવાનોની સક્રિય સહાનુભૂતિ મેળવીને નિયમિત વેગે આગળ ધપાવ્યું.

ત્રણ પેઢી.

તે વખતના શિક્ષકોને આ નવી ડેળવણીથી દેશોદય થવાનો એવી પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા હતી; પોતાના કામકાજ ઉપર ઉપરીઓની નજર છે એવો અનુભવ હતો; અને પોતે શિક્ષક હોયે કુશળ, બાહોશ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ માલમ પડશે તો પોતાની અંગત ચડતી થતાં પણ વાર નહીં લાગે એવી

નવી ડેળવણી.

સરકારી ડેળવણી ખાતું આરભમાં ઝડપથી વધારવા અને ખીલવવામાં આવ્યું. રાજકોટમાં અંગ્રેજી ભણાવવાની નિશાળ પણ ઉઘડી અને તેના હેડમાસ્તર તથા ડેળવણી ખાતાના વડા અધિકારીના ઓદ્ધા ઉપર પ્રથમ પહેલા અમદાવાદના ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ નીમાયા. એમણે જુનાગઢ, જામનગર, પોરબંદર, મોરબી, ધ્રાંગધ્રા, જેતપુર, ધોરાજી, વગેરે મુખ્ય શહેરોમાં પણ નિશાળો ઉઘાડી; તથા એ ગુજરાતી વિભાગમાં પોતાને મદદ કરવા રાજકોટ સરકારી ગુજરાતી શાળાના હેડમાસ્તર લેખે સુરતના પ્રસિદ્ધ દુર્ગારામ મછારામ મહેતાજીને આણ્યા. હોપ સાહેબ, પ્રાણલાલ મથુરાદાસ, અને મોહનલાલ રણછોડદાસ, કવિ દલપતરામ, મહીપતરામ રૂપરામ, કવિ નર્મદ વગેરેએ મળી નવી વાચન-માળાની સાત ચોપડીઓ, વ્યાકરણ, લેખાવલી, ભૂગોળવિદ્યા, ખગોળવિદ્યા, ઇતિહાસ વગેરે ચોપડીઓ તૈયાર કરી. (આ બુક કમિટીને લગતી વિશેષ હકીકત માટે જુવો ૧ દેવેસ્ટન જે. જી. નો અંગ્રેજી અહેવાલ, નવી હાલ ચાલતી વાચન માળાની રચના વિષેનો, અને રા. રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

કૃત ગુજ. વ. સોસાયેટીનો ઇતિહાસ વિભાગ ૧ લો.) અને બધી શાળાઓમાં નિયમિત વર્ગોમાં આજ ચોપડીઓનું નિયમિત રીતે અધ્યયન તથા તે અધ્યયનનીજ નિયમિત રીતે સામાયિક પરીક્ષાઓ શરૂ થતાં આખા પ્રાંતમાં તમામ બાળકોને એકધારી કેળવણી મળવા લાગી. અને કાઠીઆ-વાડના રાજાઓએ શાળાઓ માટે પ્રાંતમા સૌથી વધારે સગવડવાળાં અને આકર્ષક મકાનો બંધાવવા માંડ્યાં. રાજકોટ પછી સૌથી પહેલી સરકારી અંગ્રેજ નિશાળ ભાવનગરમાં ઉઘડી, અને ભોગીલાલભાઈ પછી ગોપાળજી સુરભાઈ વડા કેળવણી અધિકારી નીમાતાં, એમણે ગુજરાતી તેમ અંગ્રેજ નિશાળો વધારવાનું કાર્ય રાજાઓ અને દીવાનોની સક્રિય સહાનુભૂતિ મેળવીને નિયમિત વેગે આગળ ધપાવ્યું.

ત્રણ પેઢી.

તે વખતના શિક્ષકોને આ નવી કેળવણીથી દેશોદય થવાનો એવી પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા હતી; પોતાના કામકાજ ઉપર ઉપરીઓની નજર છે એવો અનુભવ હતો; અને પોતે શિક્ષક હોયે કુશળ, બાહોશ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ માલુમ પડશે તો પોતાની અંગત ચડતી થતાં પણ વાર નહીં લાગે એવી

આશા હતી. તે વખતનાં માળાપો અને બાળકો મુદ્દાને આ નવી કેળવણીનો લાભ મહામોટો વસતો હતો. એ દ્વારાજ દેશ વર્તમાનયુગના ગુણો, જ્ઞાનો અને ક્રિયાસિદ્ધિની ચાવીઓ કમાશે અને સંપત્તિ તેમ ગૌરવ મેળવશે એવી એ માને શ્રદ્ધા હતી. મતલબ કે સૌ પોતપોતાને સ્થાનદેથી આ કેળવણીને તેના પૂર જહારમા વિકસાવવા એકતંતી ઉમંગથી મર્યા, અને તેને માટે કેટકેટલા લોગો આપવા પડે છે, શી શી મુશ્કેલીઓ પડે છે, તેમ તેનામા દુપટ્ટો ને ખામીઓ કિંવા આપણા જીવનને ન ફાવે એવા બીજાં કે હશે કે કેમ, એ કશું જોયું નહીં. ઉત્તરોત્તર વધતી જતી આર્થિક અને બીજી મુશ્કેલીઓમાં ઇ. સ. ૧૯૦૦ અને તે પછીના સમયમાં શિક્ષકો, વડીલો અને વિદ્યાર્થીઓમાં કેળવણી તરફ તદ્દન ફરી ગયેલું માનસ જોઇયે છીયે, અને તેને કેળવણીસંસ્થાના આરભકાળની મનોદશા સાથે સરખાવીએ છીએ ત્યારે આપણે આપણા દેશમાં કેવો મહાભારત પરિવર્તન કેટલી ઝડપથી થતો જાય છે, તેની કાંઈક ઝાંખી થવા પામે છે. આપણા વડીલોએ નવી કેળવણી જે ઉત્સાહી આદરભાવથી ઝીલેલી તે ઇ. સ. ૧૮૭૫ થી ૧૯૦૦ લગી આપણે જાણતા હતા

ત્યારે આપણો રહી નહીંતો. પરંતુ આપણને એ કેળવણીમાં શ્રદ્ધા તો હતી. એ પૂરેપૂરી અને એના ઉચ્ચત્તમ રૂપમાં ગ્રહણ કરવાનો આપણનેય આગ્રહ હતો. અને એની સામે ધર્મ, નીતિ, બુદ્ધિ કે અનુભવની કોઈ ભાવનામાંથી કશુંએ વિરોધ બીજા આપણા માનસમાં પેઠેલું નહતું. ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી ૧૯૨૦ લગી એ કેળવણીની સંસ્થાઓમાં દાખલ થયેલી આપણાંજ સંતાનોની નવી પેઢીનું માનસ આથી કેટલું તો ભિન્ન થઈ ગયું છે તે પણ આપણે નજરે નેત્રું છે. આદરભાવને બદલે અનાદર એટલું જ નહીં પણ ચોખ્ખો અને ઉગ્રતર થતો જતો વિરોધ ઘોડાપુરને વેગે વધતો ગયો છે. અને શિક્ષકો તેમ શિષ્યો બન્નેના ઉત્સાહમાં પણ એજ વેગે ઓટ થઈ ગઈ છે. કેળવણીની આખી સંસ્થા વિષે આ પ્રમાણે માથાથી ટોચ લગી સર્વવ્યાપી અનાસ્થા ભેતભેતામાં અર્થાત એક કે સવા પેઢી જેટલા ટુંકા સમયમાં થઈ ગઈ છે એ વિષે સૌ એક મત છે. શાં કારણોથી આમ થવા પામ્યું તે વિષે ઘણાજ અને ઉગ્ર મતભેદ પણ પ્રવર્તી રહ્યો છે; પરંતુ કારણોની નોંધ, ચોધ, તપાસ કે તાવણીમાં ઉતરવાનું આ સ્થાન નથી. હાલની ફરી ગયેલી મનોદશામાં આશા-

રામભાઈનો જમાનો એ ડેળવણીમાં કેટલાંતો ઉત્સાહ અને આદરથી જોડાયો તે આપણી કલ્પનામાં પણ એકાએક આવે એવું ન હોવાથીજ તે જમાનાની પરિસ્થિતિનો સારો ખ્યાલ ખંધાય એટલા માટે આટલું પણ વિવેચન કર્યું છે.

અભ્યાસ

આશારામભાઈના શરીર તેમ મનનો બાંધો પહેલેથી દૃઢ હતો અને ઠોઠપણ સો છોકરા લેગા થાય તેમાં ચંચળ અને બુદ્ધિશાળી તરીકે તેઓ તરી આવે એવા પ્રયત્નથી હતા. એટલે આ શિક્ષણક્રમમાં તેઓ પગથીએ પગથીએ પૂરેપૂરો લાલ મેળવતા મેળવતા તેમ વર્ગે વર્ગે શિક્ષકોની પ્રીતિ સંપાદન કરતા કરતા ચઢ્યા. મીશન સ્કૂલમાંથી, એટલે છેટે ધીરી શકાય એવી ઉંમરના ચતાં સરકારી શાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. તે વખતે એમના શિક્ષકોમાં મહેતાજી ત્રંબકનાથ અને ગણપતરામ હતા. એ પાછળ આવી ગયું છે. એમનો ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો થયો તે પહેલાં અંગ્રેજી શાળા સ્થપાયેલી હતી. એટલે જરાપણ સમય ખોયા વગર તેઓ તેમાં ચઢ્યા. અને 'ઈ. સ. ૧૮૫૪ ના ઇસીઆ ઓફીસના કે ઐતિહાસિક ડીસ્પેચ અન્વયે મુંબઈમાં નવો

એક્ટ થઈ યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ અને એટિફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુ-
શનમાં તેના ઉચ્ચતર (હાયર) ધોરણનું શિક્ષણ શરૂ થયું.
તે માથે આખા ઈલાકાની અંગ્રેજી શાળાઓમાં તેમાં દાખલ
કરવા જેટલો જ્ઞાન અને બુદ્ધિની યોગ્યતાવાળા નવજુવાન
વિદ્યાર્થીઓને તારવી લેવા માટે લગભગ દરેક નિશાળમાં
સૌથી ઉપલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની વાર્ષિક પરીક્ષા લેવાની
શરૂઆત થઈ. યુનિવર્સિટીએ પોતે મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષા લેવા
માઝી તે પહેલા તેનીજ ગરજ આ અતિમ પરીક્ષા સારતી.

એન્ડ્રૂસ પરીક્ષા.

રાજકોટની અંગ્રેજી શાળામાં આ કોલેજ એન્ડ્રૂસ
પરીક્ષા પ્રથમ પહેલી ઈ સ. ૧૮૫૯ના આરંભમાં લેવાઈ.
મુખર્જી આપેલા છાપેલા પ્રશ્નપત્રકોના જવાબ ઉમેદવારોએ
પોલિટિકલ એજન્ટ કરનલ જે. ટી બાર સાહેબની કોઠીએ
પોલીસના ચોકી પહેરા તળે બેઝીને લખ્યા ; અને હેડમાસ્તર
સાહેબે દફતરદાર સાહેબની નિગેહબાનીમાં દરેક ઉમેદવારનો
જવાબ બરાબર સીલ કરીને મુખર્જી મોકલાવ્યા પરીક્ષાને
એટલું ગૌરવ અપાતું કે તે ચાલતી હતી તે દરમિયાન બાર
સાહેબ જાતે આટો મારી જતા તથા છોકરાઓ અંગ્રેજી

વાતચીતમાં કેવા છે તે જાણવાને જાતે તેમની સાથે સામાન્ય સવાલ જવાબ કરતા. જેથી છોકરાઓ ખૂબજ રાજ થઈ, ઘેર આવતાં એ અક્ષરે અક્ષર પ્રશ્નોત્તર ન્હાનાં મોટાં મડ-
જોમાં બધી છટાથી સંભળાવતા.

આશારામભાઈનો અભ્યાસ એટલો થઈ ગયો હતો કે હેડમાસ્તર સાહેબે એમને આ પહેલી પરીક્ષામાંજ બેસવા દીધા અને તેઓ એમાં દરેક વિષયમાં સારી રીતે પાસ પણ ઉતર્યા.

કેળવણી અટકી.

પરંતુ આ ૭૦-૭૫ વર્ષના અરસામાં કેળવણીમાં અને આપણાં સૌનાં તે તરફના વલણોમાં મહાભારત ફેર પડી ગયો છે. તે કરતાંએ વધારે મહત્ત્વનો ફેર મુસાફરીઓની ઝડપ અને મુગમતામાં પડી ગયો છે. ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં એટલી ઠાંચી વયના એકનેએક મોઢા પુત્રને મુંબાઈ જેવા સ્થળમાં અને મુંબાઈ જેટલા સેંકડો માઈલના અંતરે જૂના વિચારના વડીલો ધીરેજ કેમ? વળી વેપાર અર્થે ઠાઈ પોતાના સંબંધમાં શાહ વેપારી હોય અને તે જાતે વળગે તો તેની સાથે એટલે બધે દૂર પણ મોકલવાને તે ઠાળના

વડીલો છોકરાને લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવી છે તો ના કેમ પડાય એવા વલણથી કહાય લલચાય. પણ માત્ર ઉચ્ચતર કેળવણીની ખાતર તો એ અલણ બુના વિચારના અને કેળવણીના અમાપ ફાયદાથી છેક અનલિસ માખાપ એતું ઠગતું અઘટિતજ ગણે એ કેળીતું છે. તાત્પર્ય કે આશામ-ભાઈ પાસ થયા તથાપિ વધુ અભ્યાસ માટે મુંબાઈ જઇજ શક્યા નહીં. અને એમની સાળાકેળવણી આટલેથીજ અટકી તે અટકી.

પ્રકરણ ૪ થું.

શાહુ આશારામ હલીચંદ. નાકરી : પૂર્વાધિ.

શાળા મિત્રો.

પાછલા પ્રકરણમાં મૂળ સુરતથી પૂણા ખડકી જઈ
વસેલા એટલે ખડકીના કડાકા (મૂળ નામ ખડકીઆ હોયું
સંભવીત લાગે છે. અંગ્રેજો આ શબ્દ અંગ્રેજી લિપિમાં લખાય
તેનો ઉચ્ચાર કરાકીયા-કરાકા જેવો કરીજ નાંખે.) શેઠ
લશ્કરનો ઘાસ દાણો પૂરો પાડવાનો ઈબારો રાખેલો અને તે
અન્વયે લશ્કર સાથે રાજકોટ આવેલા, એ હકીકત આવી
ગઈ છે. એમની વગથી એમના એક કુટુંબી હોરમસજી કડાકા
રાજકોટના લશ્કરમાં કોમીસરીયેટ ખાતામાં હેડક્લાર્ક
થયા હતા. હોરમસજીને પાંચ પુત્ર હતા. તેમાંથી બીજા
બેહરામજી આશારામલાઈ સાથે એકજ વર્ગમાં ગુજરાતી
અને અંગ્રેજી ભણ્યા અને બન્ને એક બીજાના દીલોળાન દોસ્ત
થઈ ગયા. બેહરામજીનાં માતૃશ્રી સોનાબાઈ પણ આશારામ-
લાઈને પોતાના પુત્ર જેવોજ ગણતાં. કડાકા શેઠ સાથે
ભાગમાં ડમરી શેઠ હતા એ પણ પાછળ લખાઈ ગયું છે.

ડમરી કુટુંબના જેજનણ (જે પાછળથી ઠાઠીઆવાડ એજન્સીમાં નોઠરી લઈ ગોંડળના દીવાન થવા ભાગ્યશાળી થયા હતા, અને એ મોટી પદવી એમણે વધે લગી લોગવી, તથાપિ છેક નિરભિમાની નિખાલસ અને મિલનસાર અસલ જેવાજ રહ્યા હતા, તથા રાબા પ્રજા અને એજન્સી ત્રણેના એક સરખા - વિશ્વાસપાત્ર રહેવાની વિરલ અને ઉજવલ કીર્તિ રખ્યા હતા તે.) પણ રાજકોટની નિયાજોમાં આ અરસામાંજ બણેલા, અને એ આશારામભાઈના કિયોર વયથીજ થયેલા ખીલ પારસી સન્મિત્ર હતા. આશારામભાઈના આ ઘનને પારસી મિત્રોમાંથી જેજનણ શેઠ એમના જેટલુંજ લાંબું આયુષ્ય લોગવી થોડાં વર્ષ ઉપરજ ગત થયા છે.

હીંબુડી.

આગળ લણવા જવાનો તો સંભવ નહોતો એટલે આશારામભાઈએ પરીક્ષાનું પરિણામ આવતાંજ ધંધે લાગી જવાનો કે નોઠરી મેળવવાનો વિચાર કર્યો. એજન્સીમાં તે વખતે જૂનાગઢી નાગરો મોટી સંખ્યામાં નોઠર હતા. ખીલ ન્યાતના કોઈને પણ અંદર દાખલ થતાં અત્યંત મુશ્કેલી પડતી. ધધે વળગવાનો ભોગ કંઈ મળી આવ્યો નહીં, એટલે

આશારામભાઈએ કેળવણી ખાતામાં નોકરી મળતી હતી, તેજ લઈ લીધી, અને ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના જુલાઈ માસમાં લીંબડી જઈને શાળાશિક્ષક બન્યા. લીંબડી ઠાકોર સાહેબ ફતેહસિંહજીનાં બેલાવાળા રાણી હરીજાના બાળક કુમાર જસવંતસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૫૮માં જન્મ્યા હતા તે લીંબડીના પાટવો હતા. મોરબીનું બેલા. આ ગામના ઠાકોર મોરબી ભાયાત હતા. ઠાકોરસાહેબ ફતેહસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં ગત થતાં લીંબડીમાં સરકારની ફેખરેખ થઈ. જસવંતસિંહજી પાંચ વર્ષના ન થયા ને એમને બહુવવા માટે શિક્ષક નીમવાની જરૂર જણાઈ. કેમકે એમનો ઉઠાવ ન્હાનપણથી અસાધારણ હતો, અને ઉચ્ચારતો બોલતા થયા ત્યારથીજ શુદ્ધ અને મધુર કરતા.

લીંબડીને દીવાનપદે જુનાગઢી નાગર ભગવાનલાલ મદનજી હતા, તેમણે, કેળવણીના ફેલાવ માટે એજન્સીના સાહેબોને કેટલો આગ્રહ છે તે ધ્યાનમાં હોવાથી, આશારામ-ભાઈને એમના કામકાજમાં પ્રથમથી પૂરેપૂરી સહાયતા આપી: અને પરિચય વધતાં તેમને ખાત્રી પણ થઈ ગઈ, જે આશારામભાઈ પોતાના શાળાખાતાના કામકાજનેજ વળગી

મર્મ મહારાજાશ્રી મરુત્તીનિહરુ

૨-મી એમ બા

સરથાન લાગીના રવ રિજ નરેશ અને આશા ભાગ ના રિજ

રહેનારા છે. આડીઅવળી ખટપટમાં પડવાની એમની પ્રકૃતિજ નથી. વળી ઇ. સ. ૧૮૫૬ થી લીંબડી આવોને વસ્ત્યા હતા, તે દરમિયાન આશારામભાઈને બેલાવાળાં રાણીના ખાનગી કારભારી મકનજી કુબેરજી આચાર્ય સાથે મિત્રતા બંધાઈ હતી. દીવાન અને ખાનગી કારભારી બન્નેએ આશારામભાઈ ઉપર એકસરખો વિશ્વાસ મેલીને કુમારશ્રી જયવંતસિંહજીના શિક્ષક તરીકે એમનીજ નીમણુક એજન્સીની પરવાનગી મેળવીને કરાવી. કુમારશ્રીને આશારામભાઈના શિક્ષણનો લાભ થોડા મહિનાજ મળ્યો. કેમકે જુલાઈ ૧૮૬૩ માં કેળવણીખાતાએ આશારામભાઈને લીંબડીથી ખસેડીને વધારે પગારથી જામનગરની શાળામાં નીમ્યા. પરંતુ કાકેર સાહેબ જયવંતસિંહજીએ તો પોતે જીવ્યા ત્યાંસુધી પોતાના પ્રથમ પહેલા ગુરુ લેએ આશારામભાઈનેજ માન આપ્યું. આશારામભાઈ પહેલાં જામનગરની શાળાના મહેતાજી શુભાળદાસ મજબુબજીદાસ કાજ હતા. તેઓએ જામશ્રી વિલાજીના આગ્રહથી રાજમાં નોકરી સ્વીકારી એટલેજ આ જગા ખાલી પડી ત્યાં આશારામભાઈ નીમાયલા.

જામનગર.

જામનગર શહેર લીંબડીથી મોટું અને વેપારી તથા ખીણ રીતે દુનીઆની પ્રગતિને વધારે જોળખનાર વસ્તી ત્યાં વધારે હોવાથી, અંગ્રેજ લણવાને હોંઝીલા કિશોરો ત્યાં સંખ્યાબંધ હતા. આશારામભાઈ જામનગર પહોંચ્યા ને તુરંત આ હકીકત તેમણે જોઈ લીધી અને પોતે પોતાની ગુજરાતી શાળાનું કામકાજ કરવા ઉપરાંત એવા કિશોરો અને યુવાનોને લાભ થાય એવા હેતુથી એઓ પોતાના ખાનગી વખતમાં તેમને નિયમિત રીતે અંગ્રેજી પણ ભણાવવા લાગ્યા. આથી ઉજળી વસ્તીમાં તેઓ એકદમ હોકાપ્રિય થઈ પડ્યા. તેમની આ ખાનગી શાળામાં છોકરાઓની (અને મોટી ઉંમરના અંગ્રેજી ભણવા આવનારાની) સંખ્યા ૬૦ લગી વધી ગઈ. અને જતે દહાડે મહારાજા જામસાહેબ વિભાજ્યે પણ પોતાના દરબારમાં એમને ધજજન મોકલી એમની સાથે જોળખાણ પાડી, અને પ્રસંગે પ્રસંગે એમને તેડવા લાગ્યા. વળી મુતસદ્દી વર્ગની પોતાની ઉછરતી પેઢીને અંગ્રેજી ભણાવવાની હોંસ એમને પણ ચોમ્ય જણાતાં, એમણે પોતેજ અંગ્રેજી શાળા ખોલી અને આશારામભાઈને જૂદા રૂ. ૫૦

નો પગાર કરાવીને સોંપી. આમ રોજ એવડું કામ કરતાં-
 કરતાં આશારામભાઈ માંઢા પડી ગયા. મંદવાડ ભારે હતો,
 અને છએક માસ ચાલ્યો. આખરે વૈદ કેશવજી શવજી
 ખત્રીની ક્ષાથી એમને સુવાણ ચયું. જામશ્રી વિભાજી
 અને તેમના દિવાન શેઠ ભગવાનજી કરમશીનો આશારામ
 ભાઈ ઉપર વિશ્વાસ વધતો ગયો હતો. પરિણામે દિવાને
 શાળાખાતાની નોકરીનું આશારામભાઈ પાસે રાજનામું
 અપાવ્યું, અને તેમને જામનગર તથા આમરણ વચ્ચે પ્રાક્ષ
 અને જીજાં સાતઆઠ ગામ વિષે તે વખતે તકરાર ચાલતી
 હતી તેમાં નીમ્યા. એ તકરારના નિકાલ માટે એજન્સીએ
 નારાયણ વાસુદેવ ખારકરને પંચ નીમ્યા હતા. ખારકર,
 નૂળકર, ભાગવત જુન્નરકર, સાહે, વગેરે દક્ષિણી વિદ્વાનો
 લગભગ એજન્સી સ્થપાઈ ત્યારથી ખડકી, પુના, અને મુંબાઈ
 વગેરેથી કાઠીઆવાડમાં આવ્યા, અને સારા સારા ઓછા
 લોગવી ગયા. હજી પણ એ વેલો કાઠીઆવાડમાંથી છેક
 ઉખડી ગયો નથી. દક્ષિણીઓમાં ચિકાટી સારી પેઠે.
 તેનો આ પણ એક ન્હાનો તથાપિ સંગીન પુરાવો છે.
 આમાંથી પ્રાંગપ્રામાં નોકરી કરનાર જુન્નરકરે તો સંસ્કૃત

જામનગર.

જામનગર શહેર લીંબડીથી મોટું અને વેપારી તથા બીજી રીતે દુનીઆની પ્રગતિને વધારે જોળખતાર વસ્તી ત્યાં વધારે હોવાથી, અંગ્રેજી ભણવાને હોસીતા કિશોરો ત્યાં સંખ્યાબંધ હતા. આચારામભાઈ જામનગર પહોંચ્યા ને તુર્ત આ હકીકત તેમણે જોઈ લીધી અને પોતે પોતાની ગુજરાતી શાળાનું કામકાજ કરવા ઉપરાંત એવા કિશોરો અને યુવાનોને લાભ થાય એવા હેતુથી એજો પોતાના ખાનગી વખતમાં તેમને નિયમિત રીતે અંગ્રેજી પણ ભણાવવા લાગ્યા. આથી ઉજળી વસ્તીમાં તેઓ એકદમ લોકપ્રિય થઈ પડ્યા. તેમની આ ખાનગી શાળામાં છોકરાઓની (અને મોટી ઉંમરના અંગ્રેજી ભણવા આવનારાની) સંખ્યા ૬૦ લગી વધી ગઈ, અને જતે દહાડે મહારાજા જામસાહેબ વિલાહીએ પણ પોતાના દરબારમાં એમને ધનજન મોકલી એમની સાથે જોળખાણ પાડી, અને પ્રસંગે પ્રસંગે એમને તેડવા લાગ્યા. વળી સુતસદી વર્ગની પોતાની ઉછરતી પેઢીને અંગ્રેજી ભણાવવાની હોંસ એમને પણ યોગ્ય જણાતાં, એમણે પોતેજ અંગ્રેજી શાળા ખોલી અને આચારામભાઈને જૂદા રૂ. ૫૦

નો પગાર ઠરાવીને સોંપી. આમ રોજ જેવડું કામ કરતાં કરતાં આશારામભાઈ માંદા પડી ગયા. મંદવાડ ભારે હતો, અને છએક માસ ચાલ્યો. આખરે વૈદ કેશવજી શવજી ખત્રીની દવાથી એમને સુવાણ થયું. જામશ્રી વિભાજી અને તેમના દિવાન શેઠ ભગવાનજી કરમચીનો આશારામ ભાઈ ઉપર વિશ્વાસ વધતો ગયો હતો. પરિણામે દિવાને શાળાખાતાની નોકરીનું આશારામભાઈ પાસે રાજનામું અપાવ્યું, અને તેમને જામનગર તથા આમરણ વચ્ચે પ્રાક્ષ અને જીજા સાતઆઠ ગામ વિષે તે વખતે તકરાર ચાલતી હતી તેમાં નીમ્યા. એ તકરારના નિકાલ માટે એજન્સીએ નારાયણ વાસુદેવ ખારકરને પંચ નીમ્યા હતા. ખારકર, નૂળકર, ભાગવત જુનનરકર, સાઠે, વગેરે દક્ષિણી વિદ્વાનો લગભગ એજન્સી સ્થપાઈ ત્યારથી ખડકી, પુના, અને મુંબાઈ વગેરેથી કાઠીઆવાડમાં આવ્યા, અને સારા સારા જોદ્દા લોગવી ગયા. હજી પણ એ વેલો કાઠીઆવાડમાંથી ઉક ઉખડી ગયો નથી. દક્ષિણીઓમાં ચિકાટી સારી પેઠે. તેનો આ પણ એક ન્હાનો તથાપિ સંગીન પુરાવો છે. આમાંથી પ્રાંગપ્રામાં નોકરી કરનાર જુનનરકરે તો સંસ્કૃત

કાંચે અને સુભાષિતોમાંથી કેટલાક સારા સમશ્લોકી અને બીજી રીતના અનુવાદો પણ પ્રકટ કર્યા હતા. અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં સંસ્કૃત કવિતામાંથી તરજુમા કરનાર લેખે આ જુનનરકરનું કામ નોંધી રાખવા જોટલી ગુણવત્તાવાળું છે. તથા ખારકર આગળ જામનગરના હાવાને લગતા પુરાવા રજુ કરવા તેમ સામા પક્ષની દલીલોનું ખંડન કરવા દિવાન ભગવાનજીએ વિનાયક નારાયણ ભાગવતને પસંદ કર્યા હતા; તથા શાખા, લોકાચાર, વહીવટ, ચોપડા આદિનું ફોહન કરીને બધું પરદેશી ભાગવતને પૂરેપૂરું સમજાવવાને માટે ભગવાનજીની નજર જુવાન આશારામભાઈ ઉપર જ ઠરી. આશારામભાઈએ પણ આવી જુમ્મેદારીની તેમ પોતાનું પાણી દેખાડી આપવાની તક મળે છે તે જવા ન દેવી, એમ વિચારીને શાળા ખાતાની નોકરીનું રાજીનામું રાજીથી આપી દીધું.

સીમાડા વહીવટ વગેરેની આ મોટી અને તકરારી લડતની વીગતોમાં આપણે અહીં ઉતરવાની બીલકુલ જરૂર નથી. પંચ નારાયણરાવ ખારકરે ચુકાદો જામનગરના લાજમાં આપ્યો અને તેનો બધો જશ વિનાયકરાવ ભાગવત અને આશારામભાઈને મળ્યો.

પણ દેશી રાજ્ય એટલે - તે સમયે તો - નહીં ધડ અને નહીં માથુ એની છેક અદ્દર અવાસ્તવ ખટપટોની પરંપરા, જેમાં દિવાનથી માંડીને છેક ન્હાના ત્રિપાઈસપરા લગી ક્રેદાઈને પણ નિરાંત નહીં. એ અનુભવ પણ આશારામ-ભાઈને જામનગરમાં થઈ જતાં બહુ વાર લાગી નહીં. એઓ જામનગર આવેલા ઇ. સ. ૧૮૬૩ ના જુલાઈમાં; જામસાહેબની અગ્રેજી નિશાળમાં શિક્ષક લેખે રૂ. ૫૦ નો વધુ પગાર મેળવતા થયા ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં; શાળાખાતાની નોકરીનું રાજીનામું આપી એઓ ભાગવતની જમણી બુજા લેખે નીભાયા ઇ. સ. ૧૮૬૫ ના આરંભમાં. ઉપલી આઠ ગામની તકરારમાં જામસાહેબની છૂત થઈ એજ સાલ દરમિયાન. અને એજ સાલ પૂરી થવા પામે તે પહેલાં તો આશારામ-ભાઈ, વિનાયકરાવ ભાગવત, ગુલાબદાસ કાજી, આદિ આખા કેળવાયલા મંડળ સાથે જામનગર છોડવું પણ પડ્યું.

સુખ્ય કારણ પાઠા દિવાન શેઠ ભગવાનજીની બહેમી પ્રકૃતિ. ભાગવત અને એના પક્ષે આ મોટો જશ મેળવ્યો અને વિભાજી જેવા સરલ અને ઉદાર રાજાની આ ભારે હઠ સંતોષી, એટલે શેઠને ચટપટી થઈ કે રખેને એ પરદેશીઓ

જતે દહાડે મને પણ ઉજેડી નાજે. અગ્રેજી કલમ એમની, એજન્સી એમની, કાયદાકાનુનમાં કોઈથી ખંધાય નહીં એવા અને મારે લીધે એમને મોટા લાભ મળ્યા છે તેનો શુભ એ પરદેશી લોક શેના જાણે, એતો વધારે મોટા લાભ મેળવવાને મારો ઘાટ પણ ન ઘડે એની શી ખાતરી ? માટે જે કાર્ય કરવું તે એમનો વ્યૂહ રચાય તે પહેલાંજ કરવું સારું.

જમશ્રી વિભાજીને ઉપલાં આઠ ગામ મેળવાય તે કરતાં પણ વધારે મોટી હઠ કુમારશ્રી કાળુભાને પોતાની પાછળ ગાદી અપાવવાની, એટલે અત્યારથીજ જેમ અને તેમ જલ્દી એમને પાટવી લેજે નોંધાવી દેવાની હતી. કાળુભા, જમસાહેબે એક મુસદ્દામાનીને પોતાની રખાયત લેજે ગળી હતી તેને પેટે અવતર્યા હતા. તેઓ અપલક્ષણે પણ ઓછા ન હતા. વિભાજી જૂના જમાનાના જાહેજા હતા. રાજને ગમે તે રાણી, એટલી હદમાંજ પોતાની સત્તા સ્વીકારાય એથી તેમને સતોષ ન હતો. રાજ કરાવે તે તેની પાછળ ગાદીનો પણ ધણી, રેયતના જનમાલ આગરૂ આદિ કુલકુલાંનો નિરંકુશ અને દેવળ ખેજવાળદાર માલેક અને, એ વિશેષ સત્તા પણ

પોતાને વારસે મળેલા ઇશ્વરી અધિકારનો સૌએ જરાપણ આનાકાની વિના સ્વીકારવો જોઈએ એવો અંશ હતો, એમ તેમની તો દૃઢ માન્યતા હતી. પછીના વખતમાં રણજીતસિંહ દત્તક લેવાયા, અને જસવંતસિંહજી અવતરતાં, તેમને પાછા ઉખેડી નાંખી જસવંતસિંહજી વારસ ઠરાવાયા, અને વિસાજી પછી ગાદીએ જસવંતસિંહજીજ આબ્યા, એ સર્વ બનાવો, આ રાજહઠનાંજ પરિણામ હતાં. વળી મરહુમ સર હોરમસજી વાડિયા ખારિસ્ટરની લાખોની પૂંજી લક્ષ્મીની ત્રણચાર જુદી જુદી નદીઓ એમને ત્યાં સગમ પામી તેથી જમા થઇ, તેમાંની એક નદીનું મૂળ પણ જામશ્રી વિસાજીની આ રાજહઠ. એજન્સીની પોલિસી આવી બાબતમાં યુદ્ધિબજા ખેલવાની હતી, જે મોરા આગળ કાદી બેને પાછાં ખેંચી સવાલને જેમ બને તેમ લંબાવવાની હતી. અને ભાગવત આદિ નવા શિક્ષણના મકમાં ડોલતું સુધરેલું વાળું આવી બાબતમાં જામસાહેબને સત્તર આના અનુકૂળ નહીંજ વર્તી શકે, એવો જામસાહેબને પણ હેમ જાત તેમાં નવાઈ નહીં. ઉસ્તાદ શેઠે આ હેમને લાલ લોધો. પોતે કાળુભા પ્રકરણમાં પણ હજૂરની બ્યાજખી નિકરને વિજય અપાવવાનું માથે લઈ,

સાથે માગી લીધું કે એમાં મોટામાં મોટી આડખીલી આ નવું નવી કેલવણીએ ફાટેલું મંડળજ છે. એમને દ્વર કરે અને પછી જોઈલ્યો આપ આ તળપદા મુત્સદ્દીની ઝપટ ! જામસાહેબને ગળે ગોળી ઉતરી ગઈ, અને વિનાયકરાવ ભાગવત, કાણુ, અને આશારામભાઈના મંડળને એકાએક જાગનગરમાંથી રજા મળી; ઇ. સ. ૧૮૬૫ ની સાલ પૂરી થાય તે પહેલાંજ.

રાજકોટ.

આખું મંડળ રાજકોટ આગ્યું. પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ ઈટિંગ હતા. તેમને કાને બધી હકીકત પહોંચી. એવામાં - લોંબડીમાં કાકોર સાહેબના અવસાન પછી પાટવી જસવતસસિ હજીની બાલ્યાવસ્થામાં — રાજ્યને વહીવટ એજન્સી તરફથી નીમાયલો મેનેજર રાજ્યમાતાને અનુકૂળ રહીને કરતો હતો; તે જગા ખાલી પડતાં, ઈટિંગ સાહેબે ભાગવતને લોંબડી મેનેજરની જગા ઉપર મોકલ્યા, અને કાણુ તથા આશારામભાઈને એજન્સીની ઠેરઠોમાં વકીલાત કરવાની સનદો આપી. શુલાબદાસ અને કાશીદાસ કાણુએ અંગ્રેજી-ગુજરાતી છાપખાનું પણ રાજકોટ કાંપમાં આજ અરસામાં કાઢ્યું.

કાઠીઆવાડના રાજ્યોની પહેલા, બીજા, ત્રીજા સાત વર્ગમાં વહેંચણી તથા દરેક વર્ગના રાજ્યની સત્તાને મર્યાદાઓ ળાંધવામાં આવી હતી. એજન્સી તરફથી ત્રીજા વર્ગ અને તેથી ઉતરતી પાયરીના રાજ્યોની રૈયતના લાભ માટે કાઠીઆવાડના ચાર પ્રાંત ગણી પ્રાંતે પ્રાંતે ચાણાઓ પછુ નાખવામાં આવ્યાં હતાં. અને આ ચાણાદારની કોર્ટથી માંડીને એજન્સીના વરિષ્ઠ ન્યાયાધિકારી જુડીશિયલ આસિસ્ટન્ટની કોર્ટ લગી અપીલોના હક્ક પહેલીવાર દાખલ કરી દીવાની દાવા અને ફાજદારી શુનાઓ માટે પ્રિટિશ જુલકને મળતી કોર્ટો વગેરે નવીજ ચાલુ કરવામાં આવી હતી. એટલે વકીલાતના ધધાનું નધું કસદાર-ક્ષેત્ર તાજેતરજ ઉઘડયુ હતું. આશારામભાઈને નવી ઢેલવણીનો - મેટ્રિક લગીના ભણતરનો - લાભ યોગ્ય સમયે અને તેમની યોગ્ય ઉમરેજ મળ્યો તેમ આ વકીલાતના ધધામાં પ્રવેશનો લાભ પણ તેમને અણીને વળતે અને ઉમર તેમ અનુભવમાં તેઓ ઉચિત પગથિયે પહોંચતાં, કાળના બળોના વહનને લીધેજ મળવા પામ્યો.

આ ધધાને વળગી રહી જો તેઓ બાકીનું આયુષ્ય વકીલાત કરવામાંજ ગાળત તો તેમનું આખું લવિષ્ય ફરી

ભાત. એમની હારના પ્રથમ પહેલી પેઢીના વકીલોને ઠાઠી-આવાડમાં વકીલાત જેમ ફળી તેમ એમને પણ ફળત. આખરૂં અને લક્ષ્મી બને રણવામાં તેઓ મોખરેજ નિઃસન્દેહ નીકળી આવત.

ઠીટિંગ સાહેબે પ્રતિષ્ઠિત, અનુભવી અને બુદ્ધિશાળી માણસોને પસંદ કરી કરીને વકીલાતની સનહો આપવા માડી. એ ઉપરાંત તેમણે સિવિલ પ્રોસીજર કોડ, ક્રિમિનલ પ્રોસીજર કોડ, પીનલકોડ, એવિડન્સ એક્ટ, કોટ્ટાકટર એક્ટ એવા મુખ્ય કાયદાઓમાં પરીક્ષા લઈ પાસ ઉતરે તે ઉમેદવારોને પણ વકીલાતની સનહો આપવાનું કરાવ્યું. આવી પહેલી પરીક્ષા ઇ. સ. ૧૮૬૬-૬૭ માં લેવામાં પણ આવી.

આશારામભાઈ વકીલાતને વળગી રહેતાં પોતાને કેટલો લાભ થવા સંભવ છે એ નહોતા જોઈ શક્યા એમ નહીં. પરંતુ વ્યવહાર અને દુનીઆદારીની આવી મોટી બાબતોને નિર્ણય અનેક સંજોગોને તેમ નહાનામોટાં પ્રકટ પણે મૂલ-વાતાં તેમ અપ્રકટપણે માણસની રુચિઓને ઝેંચતાં અને ઠેલતાં આકર્ષણોને આધીન હોય છે. એક તો ન્હાનચંદ શાહ અમદાવાદમાંજ સ્થાયી થયા પછી એમણે પોતાની રાજકો-

ટની દુકાન કાઢી નાખી હતી. ફલીચંદ શાહે પણ પોતાનો વેપાર આશારામભાઈ લોંબડી છોડી જાનનગર ગયા તે અરસામાં મેંદ પાડી દીધો અને પછી સંકેલો દીધો. કાઠીઆવાડમાં સૌથી ઢીમતી માલને મોટા જગ્યામાં ખરીદનાર વર્ગ - રાજાઓ રાણીઓ, એમના માનીતા હજૂરિયા આદિ - ઘણીખરી ખરીદી ઉધાર કરે છે, અને એમની કનેથી હહેલું વસુલ કરવામાં અસાધારણ મુશ્કેલી પડે છે, વિલંબ થાય છે, અને અણધાર્યો ખર્ચ પણ લાગી જાય છે, જ્યારે વેપારીને તો માલનો અવેજ અમુક મુદતે મૂળ ધણીને ન પહોંચાડાય તો બ્યાજ પણ ભરવું પડે છે. આ એક વિશેષતાને લઈને એ વર્ગો સાથેના ઘંધા આરંભે જે અત્યંત લાભકારક અને મીઠો લાગે છે, તે અનુભવ થતાં છેક ઉલટા પ્રકારનોજ સિદ્ધ થાય છે. અને અત્યારે પણ આ વર્ણન એ વર્ગના ખરીદનારાને તથા તેમની સાથે સંબંધ રાખનાર વેપારીને કંઈક અંશે લાગુ પડે છે, તો ઇ. સ. ૧૯મી સદીના મધ્યમાં તો કેટલું બધું વધારે લાગુ પડતું હતું તેનો આજના વાંચનારને એકાએક ખ્યાલ આવે એમ પણ નથી. મતલબ કે આશારામભાઈને જાનનગર છોડવું પડ્યું તે અરસામાં ફલીચંદ શાહનાં દુકાન, વેપાર, આડત

વગેરે છેક બંધ પડી ગયાં હતાં, અને આખા કુટુંબને રોજના નિર્વાહને માટે પણ પેલી અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે હાથમાં આવે તે એક પંખી ઝાડીમાંનાં અનેક પંખીઓ કરતાં અનેક ગણુ દીમતી લાગે એવી સ્થિતિ હતી. થોડી પણ નિયમિત રીતે મળ્યા કરે એવી ચોક્કસ કમાણી વકીલાતમાંથી કે રાજ-ઓની મહેરબાનીથી લાવિમાં થનાર ગમે તેટલી અદળક પ્રાપ્તિ કરતાં પણ તે કણે આશારામભાઈને મન મોટી વસ્તુ હતી. એમનો જીવન માર્ગ બીજો થઈ ગયો તેનું એક કારણ આ.

બીજું કારણ તે સમયે ઠાઠીઆવાડનાં રાજ્યોમાં રાજના નોકર આકરોના વૈભવ. આશારામભાઈએ મી. ભાગવત સાથે ઠામકાજ કર્યું તેટલા મહિના તંબુઓ, શિગરામો, ઘોડા-ગાડીઓ, સવારો, ખેતીઆ, નોકરનફરો અને ગામડાના અમલદારો એમ મળીને ન્હાના જેવાં લરકરની મધ્યમાં અને તેના કુલ મુખતિયાર ઉપરી અને માનીતા હેબેજ એમણે જીવન દહાવો લીધો, એ અનુભવ એમની નવયુવાન અવસ્થામાં એમને પડેલો હતો તેમ કાઢને પણ આંજ નાંખવાને સમર્થ હતો. પછી મોરબીમાં નોકર રહ્યા ત્યારે પણ નિવાસ માટે મોટો ડેલો, સવારી માટે ઘોડાગાડી, શિગરામ અને સુંદર

પાણીદાર ઘોડો કે ઘોડી, ઠરવાળે આઠેક સિપાઈ બેઠાજ હોય. દુઝણા માટે ગાય, હેંસ, પાકાં સીધાં માત્ર ચીઠી લખતા આવ્યાં આવે. અમચા કોઈને મળવા કે દર્શનેજ બય ત્યારે પણ પાછળ બે સિપાઈ, અને ઠાકોર સાહેબ રવાણની કૂપા દષ્ટિઃ એવા એવા વૈભવની બહુયે અબહુયે માણસના મન ઉપર કેટલી અસર થાય તે ભૂલવું ન જોઈએ. વળી આમાં આશ્વારામભાઈને માટે અસાધારણ ગોઠવણ કરવામાં આવેલી એમ પણ નહીંઃ તે સમયે ઠાઠીઆવાડના બધાં મોટાં રાજ્યોમાં રાજ્યના નોકરોનો એવોજ વૈભવ હતો; ભાવનગર, જુનાગઢ જેવાં રાજ્યમાં અમુક દિશામાં વધારે તો બીજા રાજ્યોમાં બીજી દિશામાં વધારે, એટલોજ ફેર પડતો. થોડી પણ નિયમિત રીતે મળતી કમાણી અને માનસિક નિરાંત તેમ વળી સાફ કામ કરનારને પોતાના કામમાં રસ ઉપરાંત ઉપરી દેખતા છે અને ઠઠર કરશેજ એવા અતુલવજન્ય વિશ્વાસનો આનંદ, - એ સૌથી વધારે સરકારી નોકરીમાંજ મળે એમ તે વખતે પણ સૌ જોઈ શકે એટલું બધું સ્પષ્ટ હતું. આ સમય પછી પણ આશ્વારામભાઈને પાછા સરકારી નોકરીમાં જોડાઈ જવાના એક કરતાં વધારે પ્રસંગ આવેલાઃ

એમના ગુણો અને કાળેલીઓ જાણનાર સાહેબોએ એમને એકથી વધારે વાર પૂછેલું અને જાણ પણ કરેલું. આગળ વર્ણવવામાં આવે છે, તે મુળ મુળ સરકારે મોરબી માટે ઠાકોર સાહેબશ્રી વાઘજી લાયક ઉમરના યતાં લગી તે સ્ટેટ બે દેશી એકમિનિસ્ટ્રેટરને કુલ સત્તા આપી તેમને સોંપ્યું, તે વખતે મુળ સરકારના એક મોટા અમલદારે આશારામભાઈને જીલ્લામાં સારી સરકારી નોકરી આપવા પોતાની ઇચ્છા દેખાડેલી. આ એમણે લઈ લીધી હોત તો- પણ તે તારીખથી એમની આખી જીંદગી ફેરવાઈ જાત. પણ એમણે ઘણા ઘણા ઉપકાર માનીને ના જ પાડી. પરંતુ આવા પ્રસંગો વિષે ઉત્તરાવસ્થામાં આશારામભાઈ જ્યારે જ્યારે બોલતા ત્યારે ત્યારે શ્રોતા નહાની ઉમરના અને એમના બાળકોમાંના હોય તો પ્રથમ પહેલું માથું બાંધતા. " જો જો, હોં જાણ, તમે કદાચિ દેશી રાજ્યની નોકરી સ્વીકારવાની ગંભીર જૂલ કરશો નહીં. " પણ તે પછી ઉપર વર્ણવેલી દેશી રાજના નહાનામોટા અમલદારની આસપાસ વૈભવ અને દોરદમામની મોહક વિભૂતિનો ચિતાર પણ વચ્ચે વચ્ચે ટકોર સાથે આવતા. અને ઉપસંહારમાં કહેતા,

જે “અમને તે જમાનાના યુવાનોને સરકારી નોકરી મુકાબલે ” લૂખી ” લાગતી. જાણે જમવા બેસીએ ત્યારે જાવના રોટલા ને ગાજરનું અઘાણું પીરસાય એવી: પોપક પૂરતી, પણ લૂખી. રાત્રાની નોકરીમાં કેસરીઆ પકવાન, પાપક, અઘાણા અને મોસમ પ્રમાણે બધાય શાક, ઉપરાંત દૂધ, દહીં, છાશ, માખણ અને ઘી તમામના દર ટંકે પીરસણો જેને એક વાર ચટાકે લાગી જાય; તે પછી તેને છોડી સરકારી નોકરી ભાગ્યેજ સ્વીકારી શકતો. એવામાંથી ઘણામાં આવડત અને પ્રમાણિકપણના ગુણ પણ બહુ એછા: ઘણાખરા ખટપટના જીવડા એટલે સરકારી નોકરી માટે લાયક પણ નહીં; પરંતુ એતો વળી જુદી બાબત. ”

પ્રકરણ ૫ મું.

નેહરી, ઉત્તરાર્ધ

મોરળી

ઠાકોર રવાળાએ પ્રથમ આશારામભાઈને પોતાના પાટવી કુમારશ્રી વાઘાળના શિક્ષકનું કામ સોંપ્યું. થોડાજ વખતમાં જોડે જોડે એમને ખાનગી કારભારી (પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી) નાં કામ પણ સોંપવા માંડ્યાં. અંગ્રેજી કાયદાઓ ક્યા ક્યા અને કેટલે દરજ્જે રાજમાં સ્વીકારવા એ મોટો અને વિકટ સવાલ તે સમયે કીટિંગ સાહેબે રાજ્યોના વર્ગ માંધી રાજની સત્તાને મર્યાદિત કરી તે સમયથી પડેલા અને ઘીલા વર્ગના ફરેક રાજને પોતપોતાને માટે ઉઠેલવાનો હતો, તેને અંગે મોરળી ઠાકોર સાહેબ અને દિવાને પોતાના મોટા અમલદારો અને વિશ્વાસુ અનુભવી મુસ્લમીઓની “ન્યાય-સભા” નામે મસ્લહતી મંડળી નીમી હતી. આશારામભાઈને એ મંડળીમાં પણ જોડવામાં આવ્યા. જૂતાગઢ અને મોરળી વચ્ચે જોરતલળીના સંબંધમાં મોટી તકરાર કેટલાક વખતથી ચાલતી હતી. સરકારે લશ્કરી હેન્ટ સાહેબને આ કામમાં

मोहनीना भद्रं नमोस्तुते रमाय साहिब

तथा तेम ॥ मे गणेशाय नमः ॥ १ श्री गणेशाय नमः ॥

नेमना प्रियं प्रणामाय नमः

(शिवरात्री गणेशाय नमः ॥ १ श्री गणेशाय नमः ॥ १८२४॥)

પંચ નીમ્યા હતા. જૂનાગઢ તરફથી ભરૂચના દેસાઈ પ્રાણુલાલ શંભુલાલ વકીલ હતા. વડોદરા અને જૂનાગઢ વચ્ચે ગીરના સુલકમાં સરહદ ક્યાંથી ક્યાં લગી બાંધી આપવી, એ અતિ ઘોટી બાબતમાં પણ ક્વ. પ્રાણુલાલે જૂનાગઢના વકીલ લેખે હેબર્ટ સાહેબ આગળજ દોઢ બે વર્ષની લાંબી સુફત લગી કામ ચલાવેલું, એટલે એમને હેબર્ટ સાહેબના વલણોનો સારી પેઠે પરિચય થઈ ગયો હતો, અને સાહેબને પ્રાણુલાલ ઉપર વિશ્વાસ પણ સારો બેઠો હતો. હેબર્ટ સાહેબને શિકારનો શોખ ભારે. ગીરમાં શિકારની જેટલી અનુકૂળતા તેટલી ઠાઠીઆવાઠના બીજા ભાગોમાં નહીં. વળી દેસાઈ પ્રાણુલાલ ન્યાયે પ્રદક્ષત્રિય એટલે શિકારમાં પણ માયડા ઉપર સાહેબની સાથે ને સાથે રહેતા, તરવાર બંધુક વાપરી બણુતા, અને સાહેબની બધી સગવડોની બને તેટલી તજવીજ રાખતા. આમ પ્રાણુલાલનો અને એમનો નાતો ન્યાયાધીશ અને વકીલના કરતાં અંગત દોસ્તી જેવો પણ થવા પામેલો. આથી કરીને આ ભેરતલબીના પ્રશ્નમાં મોરબી તરફના દાવા આશારામલાઈએ પોતાની બધીએ હોંશીઆરી લાગુ પાડીને અગરનેકે રજુ કર્યા, તથાપિ હેબર્ટ સાહેબનો ચુકાદો મોટે

ભાગે જૂનાગઢના લાભનોજ ધ્યેયો, અને અખીલમાં કાઠીઆવાડ પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ ઝૉડસન સાહેબે પણ તેજ બહાલ રાખ્યો. પછી ઠાકોર સાહેબ રવાણ સરકારના આગ્રહી નિમત્રણને માન આપી ભરૂચ પ્રદર્શન જોવાને પધાયાં (ઇ સ. ૧૮૬૭-૬૮) ત્યારે આશારામભાઈને આ કેસના તમામ કાગળો સાથે ઠાકોર સાહેબે લેગા લીધેલા, અને ભરૂચથી ઠાકોર સાહેબ અને આખુ મહળ મુંબઈ ઊપડયુ.

ત્યાં સર સેમોર ફ્રિટઝરદ્ડ સાહેબ ગવર્નરને હોદ્દે હતા. તેઓ કાઠીઆવાડના મોટા રાજાઓ મુંબઈ પૂને આવે, ત્યારે તેમને વારવાર ગવર્નમેંટ હાઉસમાં નોતરી સત્કાર કરી તેમની સાથે શુરોષ અને ઇંગ્લાંડની, ત્યાંના લરકરો તોપખાનાં આદિની, ત્યાંનાં અમીર ઉમરાવો, કારખાનાં, રમતગમતો, વગેરેની વાતો કરવામાં પુષ્કળ વખત ગાળતા. આવી સુલાકાતોમાં તેમને ઠાકોરશ્રી રવાણની બુદ્ધિ, ચારિત્ર અને ઉમદા વલણો માટે ઉંચુ મત બંધાવા પામ્યુ, અને આ સર્વ સુલાકાતોમાં હુલાખિયા લેજો ઠાકોર સાહેબની સાથે આશારામભાઈ પણ હાજર રહેતા.

પછી થોડા વખતમાંજ ઠાકોરશ્રી રવાણ સ્વર્ગસ્થ

ਮਾਨ ਹੀਨਾ ਮੰਮ ਮ (11 ਮਰ ਨੀਨ)

ਨੀ ਮੇਮ ਅਧ ਮੀ ਆਫ

(1 ਮਗਅਮਾਨਾ ਪਿਧ)

થયા અને રાજકોટ પોલિટિકલ એજન્ટનું વલણ પાટવી
કુમારશ્રી વાઘજી લાયક ઉમરના થાય ત્યાં લગી સ્ટેટના
એડમિનિસ્ટ્રેટર લેખે કોઈ અંગ્રેજ અમલદારની નીમણુક
કરવાનું દેખાયું, એટલે રાજમાતા શ્રી મોંઘીબા સાહેબે આશા-
રામભાઈને ગવર્નર સાહેબ કને મોકલેલા. તેમણે એડસન
સાહેબની ભલામણ અમાન્ય રાખી ને મોરબી જેવા પહેલા
વર્ગના દેશી રાજ્યમાં પણ આ વખતે એજન્ટ એડમિનિસ્ટ્રેટર
લેખે બે દેશી માણસોને નીમ્યા. અને તેમને કુલ સત્તા
સોંપી, એ બનાવ ઘુઠ ગવર્નર સાહેબ સાથે ઉપર પ્રમાણે
અગત પરિચય બંધાયલો હોવાથી જ બનવા પામ્યો. પછી
થોડા વખતમાં ભાવનગર રાજ્યમાં પણ એજન્સીનું એડમિનિ-
સ્ટ્રેશન નીમવાનો પ્રસંગ ઉભો થતાં ત્યાં પણ બે એજન્ટ
એડમિનિસ્ટ્રેટરો નીમાયા, પરંતુ એજન્સીની ભલામણનો મુદ્દો
માન્ય થઈ એક અંગ્રેજ અને એક દેશીને નીમવામાં આવેલા.
વળી મી. પર્સિવલ અને શ્રી ગગા એજન્સીનું આ એડમિનિ-
સ્ટ્રેશન લાંબુ ચાલ્યું અને ચક્રવર્તી નીવડ્યું, એટલે પછી તે
આવા પ્રસંગો અનેકાનેક આવતા ગયા, તે બધામાં ત્યારથી
તે લગભગ અત્યાર લગી, આજ ધોરણે ઘણીખરી નીમણુકો

યયાં કરેલી છે. * જન્ને એડમિનિસ્ટ્રેટર દેશી, એ મોરબીનો દાખલો અપવાદ રૂપ હતો, અને લગભગ અપવાદ રૂપજ રહ્યો છે.

પછી આતો આપણે આગળ નીકળી ગયા. પ્રદર્શન પછી ઠાકોર સાહેબ આશારામભાઈ વગેરે મુંબઈ ગયા ત્યારે તેમણે જોરતલબી વિષે હેબર્ટ સાહેબે આપેલા અને કર્નલ એડર્સને બહાલ રાખેલા ચુકાદા સામે મુંબાઈ સરકારને અપીલ સોલિસિટર ભાઈશુકર ન્હાનાભાઈ કને ઘડાવી. મુંબઈ સરકારનો છેવટનો નીકાલ આવતાં કેટલોક સમય વીતી ગયો, પણ તે આંચે ત્યારે તેમાં કેટલાક મહત્વના મુદ્દા મોરબીના લાભમાં ચુકવ્યા હતા. આ કસાવ મળતાં ઠાકોર સાહેબને અત્યંત આનંદ થયો. અને આ છેવટના પ્રકરણમાં મુખ્ય કામગીરી કરનાર આશારામભાઈને અને મુંબઈના ઘેલાભાઈ બ્યાસને તેમણે અપાવેલા વિજયના બદલામાં ભારે ધનામ આપવાનો ઠાકોરશ્રી રવાણ પોતાનો ધર્મેજ સમજતા હતા. રવાણ ઠાકોરની ધર્મબુદ્ધિ, કર્તવ્યનિષ્ઠા, વિવેકશક્તિ, માણસપરીક્ષા, અને રૈયત સાથે અસાધારણ સહાનુભૂતિ વિષે આશારામભાઈના હીલ ઉપર એવી તો છાપ પડી હતી, કે તેઓ આખો જન્મારો એમનેજ જૂના જમાનાના આદર્શ

રાજા લેખે ટાંક્યા કરતા. જામ વિલાલને પણ વખાણતા, પરંતુ રવાણ “ જાવા ” “ જામ ” વિલાલ કરતાં પુદ્ધિ નીતિ અને નિયમિત જીવનમાં તેમ લોકહિત માટેની લાગણીમાં ચડીઆતા, એમ પણ સ્પષ્ટ થઈતા.

ખડારવટિયા.

પાટવી કુમાર સાહેબ વાઘજી બાળક હોવાથી રાજના વહીવટ માટે બ્રિટિશ સરકારે (ઉપર આવી ગયું તે પ્રમાણે) બે ફેશીઓને સંયુક્ત એડમિનિસ્ટ્રેટર નીમ્યા, અને આશા-રામલાઇની મોરબીની નોકરીનું બીજું પ્રકરણ શરૂ થયું.

ઠાકોર સાહેબશ્રી રવાણની હયાતીમાંજ મોરબીની હદમાં વસતા દેહા ગરાસિયા મોરબી સામે ખડારવટે નીકળ્યા હતા. તેમને દાળી ફવાને ઠાકોર સાહેબ પ્રયત્નો કર્યાજ કરતા હતા પણ ફાળ્યા નહોતા. ખડારવટિયા ઉલટા વધારે દાંડ બની ગામડાને વધારે કનડવા લાગ્યા હતા. એજન્સીને પોતાની પોલીસ કે પોતાનું લશ્કર માગવાની પહેલા વર્ગના એક રાજાને ફરજ પાડવાનો આ પ્રસંગ હતો, વળી મોરબી ઠાકોરસાહેબની રૈયત માટે લાગણી પૂરેપૂરી, એટલે આવો દાખલો બેસાડવામાં ઠાકોર સાહેબશ્રી રવાણનીજ સારપને

ઘેલાલાઈ અને આશારામભાઈએ મળીને ચાર મહીનાની અંદર છોડાવી આણ્યા, તેથી રા. શત્રુપ્રસાદે રાજી થઈ બનેને સારા ઈનામ આપ્યા અને આશારામભાઈને એમનીજ માગણીથી એમના ખાતામા જવા દઈ મોરબીની શાળાના હેડમાસ્તર નીમ્યા. વળી આ પછી થોડી મુદતે એ શાળા ઠાકિયાવાડના એજ્યુકેશન ફંડને સોંપાઈ એટલે આશારામભાઈ મોરબી રાજ્યના નોકર મટીને એ ફંડના નોકર થયા, એટલે એજન્સીના નોકર જેવા બન્યા.

લઇને વહેલા ફાવીશું એવી પણ એજન્સીને ઉમેદ. એમ સરકારનું આ વિષે દબાણ પણ વધતું જતું હતું. ત્યાં ઠાકોર સાહેબશ્રી રવાણો દેહ તો પડી ગયો. બહારવટિયા વધારે જોર પર આબ્યા અને રૈયતમાંથી સારા કુટુંબોના બાન પકડવા લાગ્યા. મહાજને સંયુક્ત એડમિનિસ્ટ્રેટર રા. શંભુ પ્રસાદ લક્ષ્મીલાલ અને રા. જુંઝાલાઈ સખીલાસ દક્ષતરીને જાહેર કર્યું જે ધાડ પટે છે, ગામો કાંચાય છે, બાન પકડાય છે, અને સામે ઉઠતા જીવાનોને કાપી પણ નાંખે છે, તેવા સળંગે આસપાસના ગામડાંની વસ્તીમાં અશાન્તિ વધી ગઈ છે; તથા ગામ ને ગામ ઉઘાળા ભરી પાસેના રાજ્યની હદમાં આવ્યાં જશે, તો અમે શી રીતે અટકાવી શકીશું ? લોકોની રક્ષા કરવાને અશક્ત નીવડેલી સત્તાના છત્ર તળે રહેવાને અમે એમને સમજાવીએ પણ શી રીતે !

રા. શંભુપ્રસાદે જીલ્લામાંથી ઘેલાલાઈ રૂપશંકરને તેડાવી પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બનાવ્યા અને ઘેલાલાઈના હાથ નીચે રથાનિક માહીતી આપનાર લેખે જીવાન અને તેજસ્વી આશારામલાઈને નીમ્યા. બહારવટિયા બાન પકડી ગયા હતા અને તેમનો પત્તા પણ નહોતો જે કયાં સંતાડયાં છે, તેમને

લેલાભાઈ અને આશારામભાઈએ મળીને ચાર મહીનાની અંદર હોડાવી આવ્યાં, તેથી રા. શંભુપ્રસાદે સજી થઈ બંનેને સારાં ઇનામ આપ્યાં અને આશારામભાઈને એમનીજ માગણીથી એમના ખાતામાં જવા દઈ મોરશીની શાળાના હેડમાસ્ટર નીમ્યા. વળી આ પછી થોડી મુદતે એ શાળા ઠાકિયાવાડના એજ્યુકેશન કુંડને સોંપાઈ એટલે આશારામભાઈ મોરશી રાજ્યના નોકર મટીને એ કુંડના નોકર થયા, એટલે એજન્સીના નોકર જેવા બન્યા.

દેદા પહારવટિયા.

પણ આ ઉપર શરૂ થયેલ પહારવટિયા પ્રકરણજ પ્રથમ આખું જોઈ લઈએ. દહીંસરાના વસાસીઆ દેદા કહેવાતા અને તેઓ ઠાકોરશ્રી વવાળ ત્રામે પહારવટે નીકળ્યા હતા અને વખત જતાં વધારે જોરમાં આવી બાળ પકડી જવામાં અને સામા થાય એવાને ઠાર કરવામાં તથા ગામેને હુંટી લેવામાં ફાળે જતા હતા. ચંતાડી રાખેલાં બાળને છોડવામાં આશારામભાઈને જશ મળ્યો તે આપણે જોઈએ. એ પ્રસંગે દેદાએના આગેવાનો સાથે થયેલી ચીજાનનો આશારામભાઈએ બીલે લાલ પલ્લ લીધા. એમને ખૂંચતા અન્યાયોમાં

લઈને વહેલા કાવીશું એવી પણ એજન્સીને ઉમેદ. એમ સરકારનું આ વિષે દબાણ પણ વધતું જતું હતું. ત્યાં ઠાકોર સાહેબશ્રી રવાણો દેહ તો પડી ગયો. જહારવટિયા વધારે જોર પર આવ્યા અને રૈયતમાંથી સારા કુટુંબોના જ્ઞાન પકડવા લાગ્યા. મહાજને સંયુક્ત એડમિનિસ્ટ્રેટર રા. શંભુ-પ્રસાદ લક્ષ્મીલાલ અને રા. જુંઝારાઈ સખીદાસ હકતરીને બહેર કંઈ જે ધાડ પટે છે, ગામો લંગાય છે, જ્ઞાન પકડાય છે, અને સામે ઉઠતા જુવાનોને કાપી પણ નાંખે છે, તેવા સખખે આસપાસના ગામડાંની વસ્તીમાં અશાન્તિ વધી ગઈ છે; તથા ગામ ને ગામ ઉઘાળા ભરી પાસેના રાજ્યની હકમાં આવ્યાં જશે, તો અમે શી રીતે અટકાવી શકીશું ? હોઠોની રક્ષા કરવાને અશક્ત નીવડેલી સત્તાના છત્ર તળે રહેવાને અમે એમને સમજાવીએ પણ શી રીતે !

રા. શંભુપ્રસાદે જીલ્લામાંથી ઘેલાલાઈ રૂપશંકરને તેડાવી પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બનાવ્યા અને ઘેલાલાઈના હાથ નીચે સ્થાનિક માહિતી આપનાર લેખે જુવાન અને તેજસ્વી આશારામલાઈને નીમ્યા. જહારવટિયા જ્ઞાન પકડી ગયા હતા અને તેમનો પત્તા પણ નહોતો જે કયાં સંતાડ્યાં છે, તેમને

ઘેલાભાઈ અને આશારામભાઈએ મળીને ચાર મહીનાની અંદર છોડાવી આણ્યા, તેથી રા શલુપ્રસાદે રાજી થઈ બનેને સારા ઇનામ આપ્યા અને આશારામભાઈને એમનીજ માગણીથી એમના ખાતામા જવા દઈ મોરબીની શાળાના હેડમાસ્તર નીમ્યા વળી આ પછી થોડી મુદતે એ શાળા કાઠિયાવાડના એજ્યુકેશન ફંડને મોપાઈ એટલે આશારામભાઈ મોગબી રાજ્યના નોકર મટીને એ ફંડના નોકર થયા, એટલે એજન્સીના નોકર જેવા બન્યા.

દેદા જહારવટિયા.

પણ આ ઉપર શરૂ થયેલ જહારવટિયા પ્રકરણનું પ્રથમ આખું ભોંઈ લઈએ દહીસરાના ગરાસીઆ દેદા કહેવાતા અને તેઓ કાકોરશ્રી રવાણ મામે જહારવટે નીકળ્યા હતા અને વખત જતા વધારે ભેરમા આવી ખાત પકડી જવામા અને સામા થાય એવાને કાગ કરવામા તથા ગામોને લુટી લેવામા ફાળે જતા હતા મતાડી રાખેલા ખાનને છોડવામા આશારામભાઈને જશ મળ્યો તે આપણે ભોંય એ પ્રસંગે દેદાઓના આગેવાનો સાથે થયેલી પીછાનતો આશારામભાઈએ બીજો લાલ પત્તુ લીધો એમને ખૂચતા અન્યાયોમા

અને એમની પોતાના હક લેજે રળુ થતી માંગણીઓમાં રાજ્ય સ્વીકારી ન શકે એવાં તત્ત્વો એમને જૂજ જણાયાં. એટલે સ્વ. ઠાકોરશ્રી સ્વામીનાં પટરાણી સગીર પાટવી કુમારશ્રી વાઘજીનાં માતૃશ્રી મોંઘીબા સાહેબ કાશી યાત્રાથી પાછાં ફરતાં વીરમગામ સ્ટેશને ઉતરી ત્યાં બે રાત રોકાયાં હતાં. તે દરમિયાન આશારામભાઈ દેદા આગેવાનોને અભય-વચન આપીને મોંઘીબાની ખુલાકાતે લઇ આવ્યા; એવી ઉમેદથી કે રૂબરૂ ચર્ચા થતાં દેટલીક બાબતોના ખુલાસા થઇ જાય અને પહારવટાનો અંત આવી રેયતનું એ મોટું દુઃખ દૂર થઇ જાય.

બન્ને પક્ષની વાતચીત લાંબી ચાલી; અને પૂરેપૂરું સમાધાન થવામાં બે ઠાંઈ મુશ્કેલી અને નડતર બાધી રહેલી જણાઈ તે બીજે દિવસે બેવાશે એમ કરી મોડી રાત ગયેલી એટલે બન્ને છૂટા પડ્યા. આશારામ દેદાઓને ઉતારેજ એમની સાથે મુલાકાતે ગયા. અને એતો વિશ્વાસમાં ને વિશ્વાસમાં ઉઠી ગયા. દેદાઓની વાતચીત માંહે માંહે ચાલ્યા કરી, તેમાં બનવાકાળ એટલે એક જલદ મિલનબના ખુદાએ બુલા-નોને મહેલું માર્યું. તે કહે, “ આખરે નમીજ પડવું હતું તો

પહારવટે નીકળ્યાજ શાને? પણ આજકાલ જુવાનમાં ખરે
છે તે જુવાન નથી હોતા, પોતાને તરવારીઆ રાજપુત કહે-
વડાવે છે, તે પણ લોકડિયાંની રીતે દુરમનની દાદી પસવારે
છે, અને તેના પગમાં માથું ઢાળી દે છે. ” વગેરે. આથી
જુવાનોને ઝાંઝ ઝડી, તેમણે કોલ દીધો કે “ સમાધાન તો
ધરડાજ કરે અને જો તમારે નથી કરવું તો અમારેય નથી
કરવું. બોલો જે તમારો મત તેજ અમારો મત. તમારે
સમાધાન નથીજ કરવું તો એલા વાણીઆને જગાડો. હથી-
આર પાછાં લઈ લઈએ અને હાલો ચાલી નીકળીએ. ”
આશારામભાઈ એમની જોડે વચને ઝંધાયલા તેથી તો આ
લોક અહીં આવેલા, એટલે આશારામભાઈએ એમને હથી-
આર પાછાં અપાવ્યાં, વીરમગામના દરવાજા ઉધડાંમાં અને
દોઢ બે ગાઉ લગી તેમની સાથે પણ ગયા. એમને લાગ્યું
કે હવે કોઈનો ભય નથી, એટલે આશારામભાઈ તેમનાથી
છૂટા પડ્યા, અને રામરામ કહેતાં એમને ફરી એકવાર
પોતા તરફથી સાચી સલાહ આપી. એતો કહે “ ઠાકોર સાહેબ-
શ્રી રવાળ હતા ત્યાં લગી તહંમે એક એમનાજ ચતુ હતા.
બીજાં અરુએ પઠખેના રાજ્યમાં તહંમે ભરાતા અને ત્યાં તમને

કોઈ અડી શકતું નહીં. પણ હવે તો છે કંપની ગહાદુરનું મેનેજમેંટ. મેનેજમેંટનો બહારવટિયો તે આખા કાઠીઆવાડનો બહારવટિયો. તેને કોઈ આશ્રય નહીં આપે. તે કોઈ પણ રાજ્યમાં ઠરીને બેસી નહીં શકે; હજી માફ માનો અને પાછા વળો. આ તક શુમાવો છો, તો ફરી તમારી કને કોઈ વિધિ આવવાનું નથી. અને તમારો હી વળવાનો પણ નથી. તમારા ઘોડાની શુડીઓ સાંગી બાય ત્યાં લગી લલે તમે ભટકો અને આથડો. તમે કે તમારાં છોકરાં તમારો બાપુકો ગરાસ પાછાં પામવાનાં નથી; અને તમે ફરેકે ફરેક ગોળારે મોતે મરશે એ નક્કી માનજો. વળી આપણી મૈત્રી સાચી, પણ તમે આમ રિસાર્થ બાવ છો એટલે આ ઘડીથીજ પૂરી થઈ ગણીજો. હું કોકોર સાહેબ રવાળનો નીમકહલાલ નોકર અને તમે રાજ્યના ઉચ્છેદિયા દુરમન, એટલે હવે પછી આપણો મેળાપ થવા પામશે, તો આપણો બહેવાર સામસામી ગોળીઓ દારાજ થવાનો. રામરામ.” દેહાઓએ નજ માન્યું, અને આશારામભાઈએ એમને સાચા મિત્ર લેજો આ ભવિષ્ય ગંભીર બોલમાં સંભળાવેલું તેવાજ એમનો અંત આવ્યો.

માળિયા કારભારી

દેદા થોડા વખત ઉપરજ અને અમુક બાળતમાંજ રાહત મેળવવાની ખાતર બહારવટે નીકળેલા હતા, તો માળિયાના મિયાણા કાઠીઆવાડમાં ત્યારથી પેઠેલા ત્યારથી હુંદકાટ, મારકાઠ ને ધીંગાણાનો, અને સીધી રાહે પરસેવાને ટીપે ટીપે પોષણ મેળવતી અને સારાં વર્ષમાં બે પૈસા રળતી પ્રજાને રંતડી એમનું પડાવી લેવાનોજ બાણે ધંધો લઈ બેઠેલા હતા. મુગલાઈ પડી, અને અમદાવાદ જુનાગઢને નળળા પાડવામાં મરેઠા ફાળ્યા. તથાપિ સાથે સાર્વભૌમની મોટી ફરજો ઉપાડવાની નીતિ તો એ લોકના કોઈ પણ મુતસદ્દીએ સ્વીકાર નહીં. એવો યુગ ચાલતો હતો, તેમાં આ નઠોર ઘાતકી જાતને ક્ષણી પણ જયું હતું. અને હિંદના બીજા ભાગોમાં પીંઢારા અને ઠગો પોતાની ઘાતક પ્રવૃત્તિઓ પણ ધર્મ બુદ્ધિએ કરતા થઈ ગયા, તેમ આ મીયાણા તેજ જાતવાન થોડા, પાણીપથી સાંદ-છીઓ અને જાતજાતના અનુપમ શસ્ત્રો રાખતા, લાંબા પંથ કરતા ચોતરફ નજર રાખતા, જ્યાં લાગ કાવે ત્યાં ધસી જઈ બે આબુ તે ઝઠપી લઈ પાછળ કોઈ ન્હાના રાજા કે ભાગદારની ન્હાનીશી ફાળ ચડી શકે તે પહેલાં તો ક્યાં ને ક્યાં નીકળી

જતા, અને નહાની ટુકડીઓ સાથે તે તે સ્થળના લક્ષ્ણોને
મેળવી એકસાથે અનેક સ્થળે ત્રાસ વરતાવવામાં જ પોતાનો
હંકે આખા કાઠીઆવાડમાં વાગે છે એમ ગણતા, અને સૌ
દેવા તોળા તોળા કરે છે એમ પોતાની જવાંમર્દી ઉપર હરખાતા.

એજન્સીને આ મીયાણાઓનાં હથિયાર ઝુટવી દેવાં
હતાં અને એ કામ કળે ઠઠાવણું હતું, એ ખાખત વાઘેરોનાં
થંડ જેવી મોટા રૂપની જની જાય એમ હરગીઝ નહોતું થવા
દેવું. માળિયાના કાકેર સાહેબને સામ કામ ભેદ આદિ સર્વ
પ્રકારે મદદ દેવા એજન્સી તૈયાર હતી, અને મેજર વુડહાઉસ
સાહેબની બલામણથી કાકેર સાહેબે આશારામભાઈને મોરળી
શબ્દકર્નેથી માગી લઈને પોતાના કસબારી નીમ્યા. ચઢતા
લોહીના આશારામભાઈનો દેહ તો વાણીઆનો હતો પરંતુ
મુસદ્દીની સાથે લડાયક પ્રકૃતિના પણ હતા. ઘોડે ચઢવાના
અને શસ્ત્ર ખેલવાના પણ શોખીન હતા, કર્તવ્ય કરવામાં
શારીરિક લયને લેખવતાજ નહીં. પોતાના માણસોને પાનો
ચઢે એમ મારામારીમાંય મોખરેજ ધસતા, અને અણીને
વળતે પણ મગજની શાંતિ અને દીર્ઘદષ્ટિ ટકાવી શકતા.
એમણે આ કારભાર ત્રણેક વર્ષ કર્યો અને હરેક જુવાન

મિયાણાની તમામ હીલચાલ ઉપર પૂરેપૂરી નજર રાખવાની તથા હથિયાર પકાવી લેવાની દરેક ચોગ્ય તકનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ સાર્વભૌમની લોકરક્ષા નીતિનો અમલ કર્યો.

એક અણધાર્યો ઘનાવ ઝની ગયો, તેનો પણ આશારામભાઈએ પૂરેપૂરો લાભ લઈ લીધો. ખીજો અકસ્માત વિશ્વજી આલતો હતો તેમાં ઘોડેસ્વારોની એક પલટણને માળિયા અને હેઠરાખાઈને રસ્તે સમરાંગણમાં મોકલવાનો હુકમ થયો. પલટણ માળિયે એકજ રાત રોકાવાની હતી તે માટે ઘાસ, દાણો, જોશકી, તંબુ વગેરે આખા કાંપની પૂરેપૂરી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. આ પ્રવૃત્તિ દરમિયાન કરનારના માણસો અને કેટલાક મિયાણાઓને ટપાટપી થઈ, અને ભેતભેતામાં મારામારી ઉપર વાત ચાલી. એટલે એક લશ્કરી અમલદારે એ મિયાણાઓમાંથી જે ત્રણને સારીપેઠે જોખરા કર્યા. એમણે અને એમના મળતીઆઓએ ખાર રાખ્યો, અને પલટણે પકાવ કર્યો, તેના ઠમાન્ડિંગ ઓફિસરના તંબુ આગળ જે સોલજર રાતે ચોકી દેતો હતો, તેનેજ મધરાત પછી કોઈ અત્તણ્યા માણસે ગોળી મારી મારી નાંખ્યો. પલટણતો સવારે એમને મળેલા હુકમો પ્રમાણે ચાલી ગઈ પણ ઠમાન્ડિંગ ઓફિસર શતના

આમ ખૂન થયું તેની ડેરીયત એજન્સીમાં મોકલતો ગયો. ખુની પકડાયોજ નહીં, પણ આશારામભાઈએ મિયાણાઓ દેવા છે તેનો આ પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળી જતાં આખા ગામમાંથી એકદમ મન્યાં તેટલાં બધાંજ હુથિયાર પડાવી લીધાં અને એજન્સીને સોંપી દીધાં, તેના ગાડાં ને ગાડાં ભરાઈને ઠેકઠાક દિવસ લગી લાગલગત મોરળી અને રાજકોટ તરફ વિદાય થતાં અમે બાળકો રોજ સવારે કુતૂહલથી જોઈ રહેતા તે મૂંઝવે હજી પણ સાંભરે છે.

સાર્વભૌમે બીજી બે પ્રવૃત્તિઓ પણ અચાટાબંધ આગળ ધપાવી. રસ્તા, સડકો, થાણાં અને નાકાં પુષ્કળ વધાર્યાં. વળી ખૂન ખરાબી થાય તે દરેક બનાવે શુનેહગાર પકડાય એવી માહિતી દેનારને મોટાં ધંનામો આપવા માંડ્યાં, તથા તેના ઉપર ફોજદારી ચાલતાં તેને પોતાના બચાવ માટે કાયદેસર દરેક સગવડ આપી તે શુનોહ સાબીત થાય ત્યારે પણ સજાઓ કરવામાં રહેમદીલી રાખી. બે ત્રણ વાર પકડાઈ શુનાહ સાબીત થાય અને નહીંજ સુધરે એવા લાગે તેવાનેજ પૂરી શિક્ષા ઠોકાતી, જોવા બીજા વર્ગનાં સ્ટેટો પોતાની કુલ સત્તાનો અમલ કરવામાં ન્યાયની અદાલતો, અમલદારો અને દાવા

સાળળવા તથા ચુકાદા આપવાની પદ્ધતિ બ્રિટિશ નમૂનાની ગણે અને એ આખા તત્ત્વમાં ચડઉતર જગાએ ઉપર લાયકીવાળો માણસોનેજ નીમે તેની પણ એજ-સીએ ખામ ચીવટ રાખી. અને પછી તે ઢેળવણી ફેલાતી ગઈ અને આગગાડીઓ પણ બંધાવા પામી બૂથ માહેળે બાધેલી સડકો અને પૂલો ઉપર આગગાડીઓ દોડતી ચતાં આખો કાઠીઆવાડ એક જિલ્લા જેવોજ બની ગયો. છેવટે ગાયકવાડી આગગાડીઓથી ગીર અને આખામંડળ પણ લેદારી સુખમ બની ગયાં. ખડારવટે નીકળવાની રીત, અને ખીજાં રાજ્યોની રૈયતમાં ધાડપાડવી લૂંટફાટ આદિ કરવાં તે નીચ લૂંટ નથી એતો પરાક્રમનોજ એક પ્રકાર છે, એવી બુદ્ધિ કાઠીઆવાડમાંથી નાણુદ થઈ, તે આ વિધવિધ કારણોના સાથેલાગા અને ઝડપી પ્રચારનું સચુક્ત પરિણામ હતું. અને ૧૬મી સદીની છેલ્લી વીશીના આરંભથી તે આખો કાઠીઆવાડ, તેમાં એક બીજાથી સ્વતન્ત્ર હકુમતો આટલીમોટી સંખ્યામાં, વસ્તી આછી, અને દુર્ગમસ્થાનો તથા શુષ્ક ભરાઈ રહેવાની જગાઓ અનેકાનેક, વળી વસ્તીમા ટકાવક તોફાની લૂંટફાટાદિને ધધેા ગણનારી જતોનું પ્રમાણ વિશેષ, તથાપિ બ્રિટિશહિંદના ખીજા કોઈપણ

પ્રદેશ જેટલોજ રૈયતના જનમાલ આદિની સલામતી માટે તથા ધારા ધોરણસરના વહીવટ માટે પંકાવા લાગ્યો.

મોરળી હેડમાસ્તર?

આશારામભાઈએ આમ રાજકાજમાં કારભારી મેનેજર લેખે અને ક્ષાત્રગુણો તેમ સધિ વિધિ આદિમાં જોઈતી ચતુરાઈઓ માગે એવા હોદ્દાઓમાં પણ ઉજળી નામના મેળવી, તથાપિ એમના સળધમાં આવેલાઓનો મોટો ભાગ એમને ગાહોશ શિક્ષક તરીકે અને છોકરાઓને જ્ઞાન આપવા ઉપરાંત તેમના આરિત્રને ઉઠાવવા વલણે વાળવામાં અસાધારણ ક્ષેત્રે મેળવનાર શુરુવર્ત તરીકેજ સૌથી વધારે માન આપતો. પોતે ખટપટના દાવ ખેંચી શકતા ખરા તથાપિ ખટપટ નામે એમને અગ્રિય, એ પણ એમણી પ્રકૃતિનું ખાસ લક્ષણ હતું. માળીઆના કારભાર પહેલાં અને પછી જે વર્ષો પોતે મોરળીના હેડમાસ્તર લેખે ગાળ્યાં, તેને તેજો પોતે પણ પોતાની ભાતીગળ કાર્કિર્દીનો સૌથી વધારે સુખી ભાગ ગણતા હતા. એ સાગામાં એમની સાથેના શિક્ષકોમાંથી વાઘજી આશારામ મોરળી આર્યસુબોધ નાટક મંડળીના ઉત્પાદક અને તેનાં નાટકોના સર્જક લેખે ગુજરાતી નાટક

સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગયા છે. બીજા શિક્ષક નીમચંદ ગોસાળિયા, (રા. જા. હરિલાલભાઈના પિતાશ્રી) થી છોકરાઓ ખૂબ ડરતા અને દમાતા, છોકરાઓ ઉપર ક્રોધ કરવામાં અને તેમને ખૂબ શિક્ષાઓ કરવામાં તેઓ રાજકોટ મુરતના હેડમાસ્તર હોરાળજી એદલજી ગીમીથીયે ઉતરતા નહતા. અને એ એવા હતા તો જ ‘ મારા જેવો તોફાની વા રમતિયાળ વા અપલખણો જીવડો ભણ્યો ’, એમ એમના દેટલાક શિષ્યો તેઓના પછી આખો જન્મારો યશોગાન પહોંચાતા. આશારામભાઈની શિક્ષણ પદ્ધતિઓ આ બંને કરતાં જુદી તરેહની હતી, અને છોકરાઓ ઉપર તેમની છાપ પણ જુદી પડતી. એઓ શિખવવાના દરેક વિષયને અદ્ભુત રસિક બનાવતા. વળી દરેક છોકરાના ઉચ્ચ શુભો દ્વારા તેનું દિલ મેળવતા અને એ શુભોને પોષતા. નીમચંદ માસ્તરના ધાકથી કે વાઘજી માસ્તરની ટકોરી રમૂજથી જે ન બનતું તે આશારામભાઈ માટે માનવૃત્તિથી બનતું. અધ્યાસ ધરાબર ન જણાય ત્યારે માસ્તર સાહેબ અસંતુષ્ટ થતાં છોકરા પોતે એટલા તો શરમાઈ જતા, કે આશારામ ભાઈને શિક્ષા લાગ્યે જ કરવી પડતી. વળી તે સમયના વર્ગો

હાલને મુકાબલે નહાના અને ઘણાખરા છોકરાઓના વડીલો સાથે આશારામભાઈ પરિચયમાં આવતા અને મિત્રતા બાંધતા, એટલે તે સમયના વાણીયા પ્રાદ્યુષ્ય કુટુંબોમાં છોકરા ઉપર મોટાનો દાબ વધારે, છોકરાઓ પણ આજ્ઞાધીન અને આમન્યામાં રહેનારા વધારે, એ આખી પરિસ્થિતિનો લાભ પણ આશારામભાઈ પૂરેપૂરો લેતા. એમની પાસે ભણેલા અને પછી આગળ વધવા પામેલા ઘણા એમની તરફ આખો જન્મારો ગુરુભાવે જ જોતા, આપણા દેશનું આયુષ્ય પ્રમાણુ દુઠું એટલે આમાથી દાકતર (ઍરિસ્ટર અને ઝવેરી) પ્રાણુલવન જગણવન મહેતા, ગોકળદાસ રાજપાળ મોરખી રેલ્વે બાંધનાર, અને ભાવનગર, ગોઠલ, પેરણદર રેલ્વેનો મોટો ભાગ બાંધનાર મૂળણ કપૂરચંદ અને હરણવન ભગવાનણ શુકલ વગેરે ઘણા ઘણા વિદેહ થઈ ગયા છે, કેટલાક દાખલામાં એમના પુત્રો પણ સંસારયાત્રા સંકેલી સીધાવી ગયા છે. પરંતુ એ સાઠ પોત્તોસો જેટલી મોટી ટોળીમાંથી દેશને સુભાગ્યે હજી હયાત છે સર પ્રભાચંકર પટ્ટણી અને દલપતરામ ભગવાનણ શુકલ ઍરિસ્ટર જેવાં નરરત્નો; જેઓ તે સમયથી આજની ઘડી લગી આશારામભાઈ પ્રતિ

આપણી આર્યકુલની સંસ્કૃતિના સત્યુત્તરો પોતાના વડીલ તરફ
જે ભાવ અને આદરમાન કેળવે છે, તેવી ઉદાત્ત અને
સાન્નિધિક લાગણીઓ જ ધરાવે છે. વયોને ગાળે જ્યારે જ્યારે
આ કૌઠ શિષ્ય પોતાના એ પૂજ્ય ગુરુજીને મળતો, ત્યારે
જાણે એ પાછો કિશોર જ બની જતો. શુરુ કરતાં પાંચ
પંદર ગણી સમૃદ્ધિનો લોકતા હોય, પોતે ઘણી મોટી પદ્ધતિએ
ચડ્યો હોય અને આશારામભાઈ પણ તેને ઘટતું સન્માન
દેવા ઇચ્છતા હોય, તથાપિ તે કુદરતી રીતે જાણે એ બૂત-
કાળના મોરબીમાં માત્ર નિશાળીઓ હોય અને આશારામ
ભાઈના બે વખાણના શબ્દ મેળવી શકે તો તે જ એનું
સ્વર્ગ, એ રીતે જ એમની સાથે વર્તી શકતો, એવું એવું મહે
અનેકવાર પ્રત્યક્ષ કર્યું છે. આશારામભાઈ પણ તેઓ તરફ
વાતસલ્ય પ્રેમ રાખતા. અમે એક ભાઈઓ તરફ જે આદ્ર-
ભાવ વડિલ તરીકે રાખતા, તેવોજ પ્રેમ તેમની તરફ તે
ધરાવતા. અને અમારા કૌટુંબિક પ્રશ્નોનો સંતોષકારક ઉકેલ
અમારાથી ન થઈ શક્યો હોય તેવે પ્રસંગે તે સાધ દલપતરામ
શુક્લ આગળ તેમનું હૈયું ઠાલવતા. અને છેવટ આ ચોપડી
બહાર પડે છે તેનો પ્રવૃત્તિહેતુ પણ આવા એમના

સતિષ્ઠ્યોનું મારા ઉપર (અને લલ્લુભાઈ હયાત હતા ત્યાં લગી એમના ઉપર) વારંવાર થયેલ લાવણીનું દખાણ જ ગણવાનું છે. કુટુંબીઓના ઠરતાં પણ આશારામભાઈના યશને માટે વિશેષ લાગણી ધરાવનારા હસ્ટદાર એ બંધુવર્ગમાંથી કોઈ કોઈને આ ચોપડી આવા પૂજ્ય અને પ્રતાપી પુરુષના જીવનચરિત્ર લેખે સંતોષકારક ન લાગે તે પણ બનવાનું છે પરંતુ આશા છે કે, અમારા શુરેભાઈઓ અમને બહુ ઉંચી ઠસોટીએ નહીં ઠસે; અમારાથી જાનતું અમે કરી છૂટીએ છીએ એમ તેઓ ઉદારમાવે સ્વીકારી લેશે, અને એમના હૃદયમાં જે ઉત્તજવલ્લ છાપ પડી છે તે તો અંગત સંમર્ગના જાડુનું પરિણામ હતું, એવી બહુ યશસ્વી ચોપડી જેવી નિર્જીવ વસ્તુમાં ના જ આવે, એમ સહમજીને તેઓ અમને દામા આપશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

લાઠી અને સરદારગઢ

હેડમાસ્તરમાંથી એજન્સી સરકારે એમને એક પાયરી ચડાવી હાલાર આલાવાડના ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર નીમ્યા અને આ કામકાજને અંગે ચોમાસું તેમને રાજકોટમાં ગાળવું પડતું હોવાથી ત્યાં કાઠીઆવાડના પોલીટીકલ એજન્ટ,

દનપતરામ ભા.ભાનજી ગુપ્ત

બી.એ. મસ્તિશ્વર-જે.એ.-નો

પશ્ચિમ બિંદુ સ્ટેટ એડમીના મુનિ શાલ ને જરૂરી ધાગગાત્રી
(આરાગમ માઈના શિષ્ય)

તેમના ચાર પ્રાંત આગ્રિસ્ટન્ટ, જ્યુડીશીઅલ આસિસ્ટન્ટ, અને પહેલા બીજા વર્ગના રાજ્યોના દિવાનો અને એજન્સી વકીલો સાથેનો એમનો પરિચય વધવા લાગ્યો. કેટલાક રાજ્યો પણ રાજકોટ પધારે ત્યારે એમને ખાસ બોલાવી મંગાવતા અને એમની વાતચીતથી એટલા રીઝતા કે એમને ઉઠવાજ ન દે. આશારામભાઈ પોતાની પદવી અને સ્થિતિ બગબગ સમજતા અને પ્રકૃતિએ વિનમ્ર હોવાથી ઠદી પુલાતા નહીં. ખટપટીઆ એમના વિષે અનેક કુતર્ક કરતા હશે તે તેઓ સારી રીતે સમજતા, અને જનતાં સુધી ખટપટ માત્રથી અલગજ રહેવાને મથતા. પણ તે હાયકાઓમાં દર વર્ષે એક વાર એજન્સીને બગલે કારભારીઓની સલા ચતી તેમાં ચાણાંઓ, કેળવણી, જાહેર ખાંધકામ આદિ આખા પ્રાંતના હિત માટેના પ્રશ્નો, એ દરેક પાછળ દર વર્ષે ખર્ચવાનું બજેટ, તે રકમમાં જુદા જુદા સ્ટેટોના વરાડ વગેરે બાબતો ચર્ચાતી અને ઠરાવો કરવામાં આવતા.

જે કોઈ બાબતમાં એજન્સીની નીતિ હઠ હોય અથવા તે ચાર પાંચ મોટાં સ્ટેટ એક થઈ જાય તેમાં બીજો ઠરાવ થઈ શકતો નહીં, પરંતુ કાઠીઆવાડ પોલિટિકલ એજન્ટો તાણી

ખેંચવાની અને હીલુ મૂકવાની રોવત કાળમાં ઉસ્તાદ હતા, તે
 મોટા રાત્રીઓ અગર તેમના દિવાનોમાં કાટપુટ પાડવાની
 પેરવીઓ પણ બાણતા અને અજમાવતા, ફરેકના છિદ્રથી
 વાઢેફ રહેતા, ફરેકને પોતાની ઉદારતા અખાડવાને ઉત્સુક
 હતા, અને ઘોડો લગામેજ આલે ત્યાં લગી એડી વાપરતા જ
 નહોં, અને એડીમાંની પેરોણી (સ્પર) તથા હાથમાંની આખૂકને
 તે મોટા ગુનેહગારને સજા કરવી હોય ત્યારેજ વાપરતા.
 “કારભારીઓની સલા” નું ગંધારણ પણ આવી અસ્પુટ
 પદ્ધતિને પૂરેપૂરી અજમાવી શકાય તે માટે છેક શિથિલ
 રાખવામાં આવેલું હતું, અને સલામાં નીચલા વર્ગના દિવાનોને
 અને નહાના અમથાં રાત્રીના મેનેજરોને પણ બોલવાની
 પૂરેપૂરી છૂટ આપતા. માળીઆના કારભારી લેખે અને
 પછી લાઠીના મેનેજર લેખે આશારામભાઈ આ સલામાં
 ઘણા વર્ષ બેઠા હતા, અને એઓ પ્રથમથી જ ઘણા
 સ્વીકારી શકે અને એજન્સીને પણ વાંધો હોય નહોં.
 એવા સમાધાનીના રસ્તા જોળતા અને જતાવતા. મુખ્ય
 ચર્ચાઓ સલાની બહાર બેઠકમાં નહોં. બે ત્રણની ખાનગી
 મસલતોમાંજ થતી અને રસ્તા નીકળતા. અને મરાઠી ભાષા-

માંથી ગાયકવાડી શુજરાતીમાં ધુસેલો વાટાઘાટ શબ્દ વાપરીએ તો આવી વાટાઘાટ માટે પણ કોઈને કોઈ મુખ્ય દિવાન આશારામભાઈની સાથે “ખાનગી” કરતા. “સાહેબ બહાદુર”ના વલણને ઠેકઠે અંશે સ્વીકારવુંજ પડ્યે તે કળાતાં સૌ ગમે તે ભોગે તેને અનુકુળ થવા મથતા એવો પણ એ જમાનો હતો. આમ સ્ટેટ વકીલ, કારભારી, કે મેનેજર નહોતા તેવે વખતે પણ આશારામભાઈ, જામનગરમાં મી. ભાગવત સાથે કામ કરવા માંડેલું ત્યારથીજ કાઠીઆવાડના રાજદારી મંડળમાં સ્વીકારાઈ ગયા હતા, અને કોઈ પણ નવી જગા ખાલી પડે જેમાં ચક્રોર અનુભવી હઠ અને પ્રામાણિક માણસ જોઈએ, તોજ જે આર નામ નીમણુક કરનારી સત્તાને પહેલાં સુઝી આવે, તેમાં આશારામભાઈનું નામ સાંભરતુંજ. વળી નાગરા તે વખતે ઘણે ઘણે રથજે હતા, એટલે ન્યાતે નાગર નહીં, પ્રકૃતિએ ખટપટીએ નહીં, એવો માણસ ખીજી રીતે લાયક હોય તો આ કારણોથી વિશેષ લાયક પણ ગણાતો.

રૂઝુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર લેખે કામ કરતા હતા તેના ખીજા જ ચોમાસામાં લાઠીના મેનેજરની જગા ખાલી પડી. એજન્સીએ પ્રથમ તો તે જગાએ આશારામ-

લાઇના મિત્ર બેહરામજી કઠાકાને નીમ્યા. તેઓ ઝીંજુવાડાના મેનેજર હતા પણ ત્યાં તેમને ડાયાબીટીસ (મધુપ્રમેહ) અને તેમાંથી કેન્સર (પાકું) થતાં આરવાર માટે રજા ઉપર રાજકોટ આવેલા હતા. અને આશારામભાઈ તેમની પાસે રોજ સારવારમાં અને મિત્રભાવે અસુક વખત નિયમિત રીતે ગાળતા હતા. બેહરામજીને પાઠાની બહાડકાપ કરાવવી પડી અને હરિપતાલમાં જ લાંબો વખત રહેવું પડ્યું તથા અશક્તિ પણ ઘણી થઈ ગઈ. એટલે એકિટિંગ પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ વોટસન સાહેબે આશારામભાઈની એકિટિંગ નીમણુંક કરી. બેહરામજી પણ કહે, “બીજો કોઈ જાય તે કરતાં આ તો મારા મિત્રને લાલ મળે છે તેમાં હું તો રાજી હોઉંજ, મારો વિચાર કરીને તમારે આનાકાની કરવી હોય જ નહીં.” એટલે આશારામભાઈએ લાઠી મેનેજરની જગાનો ચાર્જ ઈ. સ. ૧૮૮૬ ના જુલાઈમાં લીધો. વોટસન સાહેબને ઠાઠીઆવાડના ઇતિહાસ વિષે જૂના ગ્રંથો, શિલા લેખો, સિક્કા, તામ્રપત્રો આદિ મેળવવા ઉદ્દેશવાનો શોખ પુષ્કળ, એટલે આશારામભાઈને પોતે ઠાઠીઆવાડમાં આવ્યા ત્યારથી જાળખે, વળી એમનો સ્વભાવ વિનોદી એટલે પહેલી બે ત્રણ મુલાકાતોમાંજ

ચારિતા સર્ગશ્ચ માનવશી મુગ્ધિત્વ (ક્રમશી)
 નેતાની કિર્તિસંચય

એમને અને આશારામભાઈને મળતી રાશ આવી ગયેલી. આ પ્રમાણે ઉપર દર્શાવેલાં સામાન્ય કારણમાં આ અંગત કારણ આવી મળ્યું, અને આશારામભાઈને પોતાનું પ્રિય કેળવણી ખાતું છોડવું પડ્યું. બાકીની એમની નોકરીનાં વર્ષ મેનેજર કારભારી લેખેજ ગયાં.

લાઠીમાં આશારામભાઈ ઇ. સ. ૧૮૯૨ ના વ્રત લગી રહ્યા. એ વરસાના વર્ષમાં સગીર ઠાકોર સાહેબ સુરસિંહજી અભ્યાસાર્થે રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં રહેતા, રજા દરમિયાન હવા ખાવા કે મુસાફરી અર્થે ન ગયા હોય તેટલોજ વખત લાઠીમાં ગાળતા. એમનો સ્વભાવ બચપણમાંથી જ કોમળ માયાળુ જણાતો હતો. લોળા તો એઓ એમના હુંકા આલુબના અંત લગી છેક બાળક જેવા જ રહેલા. પણ એમણે એમના “કેકારવ” નામે જાણીતા કવિતા સંગ્રહથી શુજરાતી કવિઓમાં જે ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે એમનો વિકાસ તેઓ કોલેજ કેળવણીને અંતે રાવજહાદુર પ્રાણીવન વિશ્વનાથ ઠાકરની સોળતમાં કારમીરને પ્રવાસે ગયા ત્યારથીજ શરૂ થયો હોય એમ લાગે છે. એમના બચપણ અને કિશોરાવસ્થા દરમિયાન ભાગ્યેજ કોઈ ભાષી શક્ય હોત કે આ

અણુઉઘડયું ધીજી યુવાવસ્થામાં પ્રવેશતાં જ એક લિમિલ વિચક્ષણ કવિ-આત્મા રૂપે ખીલી આવશે. મણિલાલ નલુ-ભાઈ, હરિલાલ ધ્રુવ અને ગોવર્ધનરામ જેવા પરિપક્વ પંડિતો, શેલી, ટેનિસન, વર્ડસવર્થ જેવા કવિવરો, અને પ્લેટો જેવા ફિલસૂફોને સ્પર્શે એમની પોતાની વાણી આમ તેજ અને દહાંની નવી જ વણાટ સર્જશે, એવા જોશ જોવાની સિદ્ધિવાળા જોશી અદ્યધી માનવ જાતમાં તો પાકી જ ન શકે. આશારામભાઈની નીતિ અને એમનો વહીવટ ખટપટ ઉઠવા જ ન પામે એવાં હતાં. લાઠીનું ક્ષેત્ર પણ નહાનું એટલે રૈયતના ઉચ્ચ નીચ તમામ વર્ગ સાથે પોતે સહાકાળ સમાગમમાં રહી શકતા અને રૈયતને કોઈ હુકમ કોઈ રીત કે કોઈપણ અમલદાર ખુંચે તો તે એમની નજર બહાર રહી શકતું નહીં, અને એવી દરેક બાબતનો આબાદ ઉપાય સર્વર કરી નાંખતા. સાહેબ લોકો સાથે પોતે છુટથી મળતા હળતા. આમ કરવામાં એ જમાનાના ઘણા દેશીઓને પોતાના અપૂરા અંગ્રેજી જ્ઞાનને લઈને પુષ્કળ સંકોચ અને ચિંતા રહેતાં અને તેનો લાભ કેટલાક શિસ્તેદાર વગેરે યથેચ્છ લઈ લેતા. પરંતુ આશારામભાઈને એમના જ્ઞાન, અનુભવ, સ્પષ્ટ નિખાલસ

અને જવાબદારી સમજીને જ સુદાસર સાચી વાત કરવાની
એમને ટેવ, એ (તે વખતે આપણા લોકમાં) વિરલ ગુણને
લઈને સાહેબ લોકો તો ખાસ મ્હાતા, અને એમને શિસ્તે-
દારનો આશ્રય શોધવો પડે તેને જાહેર એવા કિસ્સા પણ
ખનતા કે કેટલીક વખતે સાહેબને અમુક ણાળતો યથાવત
સમજાવવા માટે શિસ્તેદારો જ ઉલટો એમનો આશ્રય હુંદતા.
વળી શિકાર માટે હેથ એવા અને છુટ્ટીનો સમય ગાળવા
દર વર્ષે થોડાઘણા ઉચી પાયરીના અંગ્રેજો રાજાઓનાં મહેમાન
થાય છે એ રિવાજ આજે નવો પડેલો કે વધેલો નથી, તે
વખતે પણ એટલોને એટલો ચાલતો હતો અને ખાસ કરીને
ભાવનગર પાલીતાણા કે જૂનાગઢ વેરાવળ આવે તે અંગ્રેજ
મહેમાન, ઠાં તો એકલા, ઠાં તો પ્રાંત સાહેબ સાથે લાઠીની
હથમાં પણ થોડા કલાક કે થોડા દિવસ ગાળે એમ ખનતું.
આવા મહેમાનોમાંથી એક, લાઠી આ વર્ષો દરમિયાન ઉપરા
ઉપરી બે ત્રણ વાર આવી ગયેલા અને એમની સાથે આમ
શરૂ થયેલી ઝાળખાણ પછી આચારામલાઈને વિશેષ પરિચય
રૂપે પરિણવવા પામેલી, તેથી તેમનું નામ અહીં ખાસ નોંધવું
ઉચિત છે-મી. નોર્મન મેકલાઉડ બારીસ્ટર, જેઓ પછી

મુંબઈ હાઈકોર્ટના ચીફ જસ્ટીસ સુધી ચડયા, સર નોર્મન મેકલાઈડ બન્યા અને સ્વ. ભાઈ લલ્લુભાઈના ખાસ મિત્ર જેવા બની ગયા હતા. તેઓને આ એમની મુલાકાતોના પરિચયથી આશારામભાઈ સાથે રોહ બંધાવા પડ્યો, જે વખત જતાં સારી રીતે વધ્યો હતો.

લલ્લુભાઈની છદ્મી માટે ગહરવનો એક નિર્ણય ઇ. સ. ૧૮૮૦ ના આખરે એટલે આશારામભાઈ લાઠી હતા તે દરમિયાન કરવામાં આવ્યો. એટલે તે હકીકત પણ અહીંજ ટપકાવવી ઉચિત લાગે છે. લલ્લુભાઈની વિદ્યાર્થી તરીકેની આખી ઠારકિર્દી ઉજ્જવલ હતી. વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કર્યો ત્યારથી તેઓ દરેક વર્ગમાં ઉપર નંબર રાખતા દરેક પરીક્ષામાં બહુ સારા ડોક્ટર મેળવતા. બી. એ. માટે પોતે લીધેલા ઐતિહાસિક વિષયમાં તેઓ બીજે નંબરે આવેલા. પછી એમ. એ. માં એજ વિષયમાં એઓ જે વિદ્યાર્થીથી બી. એ. માં નીચા આવેલા તેને પણ હરાવીને પહેલે નંબરે આવેલા. તે વખતે તેમનું વય ઓગણીશ વર્ષનું હતું. આણું પરિણામ અને એમના પ્રોફેસરો તેમ પરીક્ષકોના અભિનંદન પત્રો આવતા. તે સમયે અમે બેઠે ભાઈ લાઠી હતા એટલે એકજ વાતની ચર્ચા

નાશાગમભાઈના મુન્શી પુત્ર
 મગ લલુભાઈ શાહ, એમ.એ, એલ.એલ.બી (નાઈટ)
 મુન્શી હાઈકોર્ટના જજ

કેટલાક વખત લગી ખૂબ ચાલી રહી. સિવિલ સર્વિસની વિદાયતમાં લેવાતી પરીક્ષા માટે ઉમેદવારોની વય મર્યાદા એક બે વર્ષથીજ એકવીશ ઉપરથી વધારીને ત્રેવીસ કરવામાં આવેલી એટલે લલ્લુભાઈ તુર્તજ એ પરીક્ષાના અભ્યાસ માટે વિદાયત લય તો એમને એ પરીક્ષામાં ત્રણવાર પ્રયત્ન કરવાનો અસાધારણ લાભ મળે એમ પણ હતું. બીજે પ્રયત્ને નહીં તો ત્રીજે પ્રયત્ને લલ્લુભાઈ વિજય મેળવેજ, એની લગભગ ખાત્રી લાગતી હતી. બે વારજ પ્રયત્ન કરવાનો લાભ મળે એવા કેટલાક અમારા સહાધ્યાયીઓ લલ્લુભાઈથી એક વર્ષે મોટા તથાપિ કોઈતો માત્ર બી. એ. થયેલા પોત પોતાનું નસીબ અજમાવવા ઉપડી જવાના હતા. અને અમે જાણતા હતા કે એમના કરતાં તો લલ્લુભાઈ સફલ નીવડવાનો ઘણો વધારે સંભવ હતો. વડીલ શ્રી સાહેસિક હતાજ. પણ પગાર તે જમાના પ્રમાણેનો એટલે સારો ગણાય તથાપિ તેમાંથી આટલો મોટો ખર્ચ કરી સફાય એવી એમની સ્થિતિ તે વખતે નહોતી. એટલે પોતે મુખ્યત્વે એ ખર્ચને શી રીતે પહોંચી વળવું તેના વિચારમાં હતા. અને આ વિષે પોતે નિર્ણય ઉપર આવે ત્યાં લગી અમારા ઉત્સાહને ટેકો આપતાં ખંચાતા હતા, અને

વાત ડહોળાતી હતી. ફરી ફરીને એ ને એ મુદ્દા એ ને એ રસથી ચર્ચાયા કરતા હતા. દરમિયાન અમારાં માતૃશ્રીને થયું જે આ આખા દિવસ ને દિવસ ચાલ્યા કરે છે તે કાંઈક મોટી બાબત હોવી જોઈએ એટલે તેમણે સવાલ કર્યો—“આ બધું છે શું ? મને સહમતવો તો ખરા !” અમે નીચેની હકીકત જણાવી. વિલાયત જવાના હતા તે યુવકોમાંથી બેની વિગત પણ જણાવી અને અમારો અભિપ્રાય ખાત્રીથી દર્શાવ્યો કે એમના કરતાં તો ભાઈ કયાંય ચડે. પછી અમે ખર્ચનો હિસાબ ગણાવવો શરૂ કર્યો. ત્યાં કહે “એ કાંઈ મારે નથી જાણવું. ખર્ચની વેતરણ કરવાનું કામ ભાવડાઓનું. પણ હું તમને સૌને સાફ કહી દઉં છું કે તમને બેને ખુંબઈ લગી ધીર્ય તેની મને કેટકેટલી ચિંતા થયા કરેલી છે તે માફ મન જાણે છે. તમે કહો છો આ પરીક્ષામાં પાર ઉતરાય, તેને પ્રથમથી મોટો પગાર બંધાય અને તે ખૂબ વધે. વારૂ, મોટાભાઈ, તમે વકીલ થઈને કેટલી કમાણીની આશા રાખો છો, અને ન્હાનાભાઈ, તમે એમ. એ. થયા અને આજેજ નોકરી શોધવા નીકળો તો તમને શું મળે ?” અમે કહ્યું. એટલે એમણે પોતાનો નિર્ણય જણાવી દીધો. “ઓહોહો,

એટલી બધી કમાણીને આપણે શું કરવી હતી; તમે દરેક મહીને રૂ. ૫૦ રળ્યોને, તો મારે એકાવનમો ન લેઈએ. પણ નહાનાભાઈને તમે સૌ આટલે બધે આધે ત્રણ ત્રણ વર્ષ માટે દેશનિકાલ કર્યોને, તો હું તમને સાફ કહી દઉં છું એ મારાથી ખમાવાનું નથી. ચિંતામાં ને ચિંતામાં મારો હેડ પડી જશે, એ નહીં. મારી ભતતો તમને ખપ હોય, તો એ વાત પડી મૂકો ” “લોકો કહે છે આપણાં સંસારમાં આપણે બેરીઓને ઘટતી સત્તા આપતા નથી, પરંતુ માણસનું આખું જીવન ફેરવી નાંખે એવા કેટલાક નિર્ણય આપણે ત્યાં પ્રથમથી જ મહોંની બુદ્ધિ અનુભવ કે લીધેલિધી નહોં પણ સ્ત્રીઓની પ્રેરણા અને સ્ત્રીઓનાં હૃદયનેજ પ્રધાનપદ આપીને થતા આવ્યા છે. લલ્લુભાઈએ પોતે પણ આ ધડીથી જ વિલાયત જવાની અભિલાષાને પોતાના હૃદયમાંથી પશુ દેશવટો દીધો. માતાને ન ખપે તે શા ખપનું. એમજ ગાંઠવાળી દીધી.

લાઠી મેનેજર તરીકેની આશ્વાસભાઈની કારકિર્દી ઉવટમાં-ઈ. સ. ૧૮૯૧-૯૨ ના શિયાળામાં-મિયાણાઓની એક ટોળી અને તેનો સરદાર વાલીઓ નામોરી લાઠીઆ-વાડના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગમાં રંજાડ કરતા હતા તે લાઠીની

હઠમાં ચડી આવ્યા. લાઠીથી ચાર પાંચ ગાઉ ઉપરજ એક વાવમાં એ દસબાર જણુ ભરાયા છે એવા વાવડ આવતાંજ આશારામભાઈ ૧૫-૨૦ મિનિટમાં જોટલા હથિયારોંધ સ્વાર તૈયાર થયા તેટલાને લઈ વાલીઆ સામે ચડી ગયા; બીજાં માણસોને જેમ અને તેમ જલદી વાંસે આવવા કહેતા ગયા. આ વખતનો દેખાવ મહે નજરે ભેયેલો. હજી પણ મને આંખ આગળ હોય એવો દેખાયા દરે છે. કહેવાય રજપૂત આરમ કે સિપાઈ, પણ ઘોડે ચડતાં હાથ પગ સરી પડે, ચડયા પછી પણ એવા થરથરે કે રાંગ જામે નહીં. આખો સીનો જાણે સિંહાવિહા, એવા એ “સુભટો” ના ટોળામાં કઠાવર, દઢ અને હિંમતવાન આશારામભાઈ એ સૌના અનન્ય સેનાપતિ તરીકે તરી આવતા હતા. વાલીઓ અને તેના માણસો આખો દિવસ વાવમાં ભરાઈ રહ્યા. લાઠીની તેમ જ બાળરા આદિની બીજી દુકડીઓ પણ આવી પહોંચી હતી તે સૌ વાવને ઘેરે ઘાલી ઢલી હતી. વાવમાં માણસ હશે ખાર કે બહુ તો પંદર, ઘેરનારાં માણસો દોઢસો થીયે વધારે હતાં, તથાપિ કોઈ વાવમાં ધસારો લઈ ગયું નહિ. આખો દિવસ સામસામા જોળીબાર થયા પ્રયા,

જ્ઞાનનાં માણસો વગર દીઠે દીધે રાખતાં કેમકે દારૂગોળો ખુટી પડશે એવી તેમને ધાસ્તી જ નહોતી. અંદરનાં માણસો લપાઈ રહેલાં તથાપિ જરાજર તાકીને જ ગોળી છોડતા. અંદરથી ગોળીઓ છુટતી ત્યારે જુદી જુદી દિશામાંથી બે ત્રણ સામટી છુટતી. પછી પોણા ઠલાકે લગી એકે છુટતી નહીં. અને આટલાં બધાં માણસો ઘેરે ઘાલ્યો હતો તથાપિ એ મરણીઆં માણસો રાતના અંધારામાં આખાઈ નહાસી ગયા. એક પણ હાથ આવ્યો નહીં, અને સહવારે તડકા ચડ્યા તોય અંદરથી એકે ગોળી આવતી નથી એમ ખાતરી થતાં આ દોઢસોમાંનાં કેટલાક બીબઓના ધછેલેલા માંઠ માંઠ અંદર પેઠા ત્યારે જ માલુમ પડ્યું કે વાવમાં તો ઠાળો ઠાગડોય હતો નહીં. અને સૌ વીલે મ્હોંએ પોતપોતાને ગામ પાછા ફર્યા.

પછી લેફ્ટેનન્ટ ગોર્ડન સાહેબને આ કામગીરી ઉપર ખાસ નીમવામાં આવ્યા અને તેઓએ પાંચ છ ટોળીઓ વચ્ચે એઓને આંતરીને ઘેરાતું ટુંડાળું ટુંકું કરતા કરતા એમને ભાગવા ન જ દીધા, ત્યારે તેઓ સામે મ્હોંએ લશ્કર સામે પણ લડ્યા, અને એમાંનો એકેએક જણ ઠપાઈ ગયો,

એટલે જીવતો પકડાયો નહીં, એટલું જ નહીં પણ આ છેલ્લા
 ઝપાટામાં એમણે ગોડુન સાહેબનો લોગ તો લીધો જ.
 લાઠીના મેનેજમેન્ટ અંગે નોંધવાનો છેલ્લો ખનાવ
 ઠાકોરશ્રી સુરસિંહજીનાં લખોનો હતો; ઇ. સ. ૧૮૮૬-૯૦.
 આ ખુશખુશાલ સમારલો કેટલાક દિવસ ચાલ્યા અને એમાં
 ખાસ નોંધવા જેવો એક જ વિગત બનેલી. તે આ કે વૃદ્ધ
 કવીશ્વર દલપતરામ અને ઉગતા કવિ મણીશંકર રત્નજી ભટ્ટ
 જે પછી ઇ. સ. ૧૮૮૫-૮૬ થી સુરસિંહજીના ખાસ
 મિત્ર થયા હતા અને પોતાની વરોદરાની નોકરી
 છોડ્યા પછી ભાવનગર નવી નોકરી મળી ત્યાં
 લગીના ગાળામાં એટલે કેટલાક માસ લાઠીમાં જ ઠાકોર
 સાહેબના મન્માનિત મેહમાન લેખે રહ્યા હતા, તથા જેમને
 હાથેજ પછી કલાપીના કાવ્યોના સંગ્રહ-કેકારવ અને હમીરકાવ્ય
 પહાર પડ્યાં,—એ બન્ને કવિનો પ્રથમ મેળાય સુરસિંહજીના
 આ લગ્ન મમારભમાં જ થયો હતો. મણીશંકરનું વતન લાઠીથી
 ઘણું નજીક હતું; વળી મોરળી હાઈસ્કુલમાંથી અમારે જે
 ભાઈઓને એમની ઓળખાણ હતી તથા કેલેજ જીવન
 દરમિયાન અમારો અન્યોન્ય પરિચય વધ્યો હતો, એટલે

મેરથાન લાદીના સ્વર્ગસ્થ નરેશ સુરસિદ્ધ (કથાપી)
 નેમનાં પ્રથમ કુવરી સહિત

કુદરતી રીતે તેઓ અમારે ત્યાં જ ઉતર્યા હતા. કલાપીની કવિતાનો પહેલો અંકુર પુટવાને પણ હજી વાર હતી. મણીશંકર તો "વસંત વિજય" અને બીજી કવિતાઓ બહાર પાડી ચૂક્યા હતા. મેં અને લલ્લુભાઈએ એ "વસંત વિજય"ની કવિતા આ વખતે જ પ્રથમ વાંચેલી, એટલે કે ભાઈ મણીશંકરની સુમધુર લલ્લે વંચાતી સાંભળેલી. પરંતુ આ એ કવિઓના સમાગમમાં વયોવૃદ્ધ ઠવીશ્વરે ઉગતા કવિને કવિ તરીકે સત્કાર્યા કે શું જાનેલું તે કશું યાદ નથી.

લાઠી છોડતાં આશારામભાઈ ચૂડે અને ચૂડા પછી બાંટવે અને ગીદડ (હાલનું સરદારગઢ) નીમાયા હતા. પરંતુ નોકરીના આ છેલ્લાં વર્ષો દરમિયાન આશારામભાઈના ચારિત્ર કે કૌશલ્યની કોઈ બાબત પર ખાસ પ્રકાશ નાખે એવો એકે બનાવ અમને યાદ રહ્યો નથી તેમ એમની નોંધમાં નોંધાયો પણ નથી. એકેએક સાહેબની એમના ઉપર એકસરખી મહેરબાની થયેલી હોવાથી એજન્સીને એમની પંચાવનની ઉંમર પછી પણ નોકરીમાં ચાલુ રાખવાની પણ ઈચ્છા હતી. પરંતુ આશારામભાઈ છપ્પનમું વર્ષે એસતાંજ પેન્શન લઈ નોકરી છોડી દેવાના નિશ્ચયને વળગી રહ્યા. એ જમાનામાંથી ઘણાને

નોકરીની મુદત પૂરી થયા પછીની વિશેષ સ્વતંત્ર હાલતમાં જે બની આવે તે લોકોપયોગી કામ કરી આપવાના ઠેઠ હતા. ૪૨૬. અંબાલાલ આકરલાલ દેસાઈ તો છપ્પનમી સાલગ્રેહને એક હજાર દિવસ રહેલા ત્યારથી રોજ પ્રાતઃકાલે ભગતાંજ પહેલું કામ એ કરતા કે પોતાની ભતને મોટેથી પૂછતા, હજી કેટલા દિવસ બાકી ? અને ૭૬૧ કે ૭૬૦ કે જેટલા રહ્યા હોય તેનો આંકડો મોટેથી બોલીને પછીજ પલંગ છોડતા આ વિચિત્ર સવાલ જવાબ સાંભળનાર કોઈ પૂછે કે આ શેની ગણતરી વાર ? ત્યારે તુર્ત ખુલાસો પણ કરી દેતા—“ એ તો મારી આ પરતંત્ર દશામાંથી મુક્તિ મળવાને હજી કેટલા દિવસની વાર છે તે રોજ સવારે ઊઠતાં વાત સંભાઈ છું.” આશારામભાઈને પોતાની નોકર દશા આટલી બધી ખુંચતી નહિ; તથાપિ એઓને પણ પૂરેપૂરા સ્વતંત્ર જીવનની અભિલાષા હતીજ.

શાહ આશારામ દલીયંદ : ઉત્તરાવસ્થા.

ઉઘમી 'માણસને બેકારી જેવું દુઃખ નથી. રાજ અમુક કલાક નિયમિત રીતે કામમાં જાળવાની ટેવ લાગી ગઈ હોય, તે પછી કામ અટકી પડતાં એ કલાકો કેમે કયાં જતા નથી. વળી કામ કામને શીખવે છે. કામનાં વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ સહકારીઓમાં સ્પર્ધા, સ્નેહ, અને માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. અર્વાચીન જગતમાં જુદા જુદા ઉદ્યોગો સંસ્કારી ધર્મા (પ્રોફેશન્સ), ન્યાય મહેસુલ આદિ સરકારી વહીવટનાં ખાતાં, કે જુદા જુદા વસ્તુ સમૂહની દુકાનદારીમાં પણ ચડ ઉતર અનેક પાયરીએ દેશભરમાં વેરાઈ ગોઠવાયેલા હજારો કરવૈયા, બાણે દરેક મોટાં મોટાં જૂથ છે, એક તીર્થે જવા માટે લાંબી યાત્રાએ નીકળેલા યાત્રાળુ સંઘ છે, એક નગર જેવા અતિકાય બહાણમાં સંસાર સફર ખેલતા સફરી-આનું જુંડ છે. તેમાં દરેક માણસને પોતાનું આજનું કામ સારા રીતે બજાવી આવતી કાલે એવુંજ પણ એથી વધારે કસોટી કરનારું કામ મેળવવાના કોડ હોય છે. વળી કામ કામને શીખવે છે એવી રીતે કે માણસ કામમાં કુશળ થતો

જાય તેમ તેમ તેનો એ જાતના કામ ઉપર રનેહલાવ વધતો અને ગાઢ થતો જાય છે. એટલે કે શરીરનું ઉત્તમ અંગ જેમ મુખ્ય ધ્વજો જુદી લાગણી અને કલ્પનાનું મથક મસ્તક છે, તેમ માણસના જીવનનો ઉત્તમ અંશ તેનું બહારું કામ છે. કામ વિહીન થઈ ગયેલું જીવન, કોપરા વગરની નાળીએરની કાચલી, પ્રાણ વિનાનો દેહ, જીવતું મોત જ છે.

✓ આશારામભાઈ ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં વાનપ્રસ્થ થયા અને પછી ૨૩ મે વર્ષે ઇ. ૧૯૨૧ ના માર્ચ માસની ૨૬ મી તારીખે વિ. સં. ૧૯૭૭ ના ફાગણ વદી ૩ જે ; થોડીકજ માંદગી લોગવીને પોતાના ૮૦ મા વર્ષના આરંભમાં એમનો દેહ પડી ગયો તે દરમિયાન એક પછી એક ત્રણ મોટાં કામમાં એઓ ગુંથાયલાજ રહ્યા. આમાંથી પહેલું લઈશું. એમની ગુજરાતી વાડમયની સેવા. એમનો “કહેવત સંગ્રહ” અત્યારે ગુજરાતમાં સર્વત્ર જાણીતો થઈ ગયો છે. એની પ્રશસ્તિ ટીકા કે કોઈ પણ રીતનું એનું અવલોકન લખવાનું આ સ્થળ નથી. પણ એમના નિકટ સંબંધીઓ અને રનેહી-ઓને એમાં સ્થળે સ્થળે આશારામભાઈના વિશાળ અનુભવ ઉદાર સમજાવ અને અણુધાર્યા ટોળ ટીખળ ઉત્પન્ન કરતી

આશાગમ દત્તીય ગાદ
(૫૧ થી ૬૦ ની વચ્ચે)

સાસાગભાઈના અંગ ધર્મની
 મા શ્રી મ-ઠામા
 (અહીં દે પત્ની વ રખા)

પ્રકૃતિનાં દર્શન થાય છે. કેટલેક સ્થળે તો એમની ખોલી ચાલીની લઢલો પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એએએ એની પાછળ કેટલી એકાગ્રતાથી કેટલો બધો સમય ગાળ્યો, કેટકેટલા આંક ફરી ફરીને લખલખ કરીને પોતાની કસોટી પ્રમાણે રાખવા જેવા રચાયા ત્યાં લગી તેમણે તે ફેરવ્યા સુધાર્યાંજ કર્યાં, એ બધી હંફીકત અમે એમના કુટુંબીઓજ જાણીએ. આની ખેલો આવૃત્તિ એમણે પ્રકટ કરી ઇ. ૧૯૧૧ માં, પરંતુ તે પછી એ એમના સુધારા વધારા અવતરણ ટાંચણ આદિના પાનિયાં વધતાંજ રહ્યાં. એમને આવા વિષયો માટે કદી ન એસરે એટલો બધો અનુરાગ હતો. અને અવસાન ખેલ્યાં થોડા વખત ઉપરજ, બીજી આવૃત્તિ હવે પોતાને હાથે લાગ્યે પ્રકટ થઈ શક્યે એમ લાગવાથી, એ કામ એમણે અમને લાગવ્યું, તે પછીજ પોતે તેને છોડ્યું. આ એમના છેલ્લા સુધારા વધારા સાથેની બીજી આવૃત્તિ અમે ખહાર પાડી ઇ. ૧૯૨૩ માં. આ કૌષ કે સંગ્રહ ગ્રંથને ફિલસૂફી, સાક્ષરતા, શાસ્ત્રીયતા, પ્રજાના કંઠસ્થ અનુભવ ભંડોળનું સાહિત્ય, સમાજ શાસ્ત્ર, કે માનવ વિજ્ઞાન, કે જુદી જુદી ભાષાઓની કહેવતોના તુલનાત્મક અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઠંઠક રીતે

તપાસિયે, તો બેશક એમાં ખામીઓ ઘણી છે. પરંતુ એ ખામીઓને કતાંની અંગત ગણવામાં તો એમને અન્યાય થાય એટલું અહીં ઉમેરવાની જરૂર લાગે છે. પછીના જમાનાની શાસ્ત્રીયતા અને વિસ્તરતા ક્ષેત્રમાં ઉંચી ચઢવા પામેલી વિદ્વાતાને ત્રાજવે આશારામભાઈના જમાનાની વિદ્વાતાના આ ક્ષણે તોળાયજ નહીં. વળી એ જમાનાના પણ ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી, નર્મદ, દલપતરામ, નવલરામ અને રણછોડભાઈ ઉદયરામ કે અંબાલાલ સાકરલાલ જેવા મહાસમર્થ વિદ્વાનોની હારમાં પણ આશારામભાઈ ન આવે. એઓ વ્યવહારકુશળ બહુશ્રુત માત્ર હતા, વિદ્વાન કે પંડિત હતાજ નહીં. અને પોતાની આ મર્યાદાઓ એઓ પોતે સારી રીતે સ્હમજતા હતા.

જૈન કોમની પાલીતાણે સ્થાપેલી આણંદજી કલ્યાણજીની કોટિધજ પેઢીને પાલીતાણાના દેશી રાજ્ય સાથે કેટલીક કીમતી સ્થાવર મિલ્કતોની માલીકી વિષે વિરોધ પડ્યો. એ તકરારી અને અતિ ગુંચવણીઆ પ્રકરણની વિગતો અહીં અસ્થાને ગણાય. જૈન કોમે આમાં પોતાના પ્રતિનિધિ લેખે આશારામભાઈને પસંદ કર્યા. અને એમણે રાજસાહેબના દિવાન અને વકીલ બારિસ્ટરો સાથે અત્યંત ધીરજ અને

મિઠાશથી રજે રજની પૂરેપૂરી ચચા કરીને ઠળે ઠળે આ મોટા વિરોધનું કામ લીધું, અને તેનો અંત લાવવામાં સહાયબૂત થયા.

✓ ઇ. સ. ૧૬૦૧ માં અમદાવાદની સ્વામીનારાયણ ગાદીના ગાદીપતિ આચાર્યશ્રી પુરૂષોત્તમપ્રસાદજી પરમધામમાં સિધાવ્યા. તેઓ પોતાની પાછળ વસિયતનામાનું લખત મૂકી ગયા; અને તેમાં પોતે દસ્તીઓ નીમતા ગયા, તે ચાદીમાં આશારામભાઈનું નામ પણ હતું. જ્યાં દસ્તીઓ બધી વાતે એક મત થઈ શક્યા નહીં, એસ્ટેટના વહીવટમાં કેટલાક દસ્તીઓ પોતાનું ધાર્યું થવું જોઈએ એવા આશયથી કાયદેસર નાખી શકાય એવી બધી સુરકેલીઓ નાખતા ગયા, અને છેલ્લા આચાર્યના મૃત્યુથી ખાલી પડી તે ગાદીએ હવે કોણ આવે એ પ્રશ્નમાં તો સહામસ્હામા પક્ષ પડી ગયા.

મ. પુરૂષોત્તમપ્રસાદજી તેમના વીલથી સગીર વાસુદેવ-પ્રસાદજીને વારસ તથા લવિબ્યના આચાર્ય કરાવી ગયા હતા, તેમના હક્ક રૂએ તેવા અનેક પ્રયત્નો થયા તે દરેકને પ્હોંચી વળીને આશારામભાઈએ વાસુદેવપ્રસાદજીના હક્કનું સંરક્ષણ કર્યું, અને તેઓ લાયક ઉંમરના થયા ત્યારે તેમનો અભિષેક

થયો અને કુલ સત્તા અને સમૃદ્ધિ એમના હાથમાં આવી તે પોતે જાતે જોયું એટલા પોતાને ભાગ્યશાળી માનતા હતા. વખત જતાં અને લાગણીઓ શાંત થતાં પક્ષાપક્ષીમાં વિચલિત થયેલાં માણસો પણ ઠરેલ વિચાર બાંધી શક્યાં અને આખા સત્સંગે આશારામભાઈએ આ અણીને વખતે દર્શાવેલી દીર્ઘદષ્ટિ અને વ્યવહારકુશલતા અને ન્યાયવૃત્તિ માટે તેમને સુક્ત કંઠે વખાણ્યા. ઇ. સ. ૧૯૦૧ના નવેમ્બરમાં મારાં માતૃશ્રી મંછાબાનો સ્વર્ગવાસ થયો. આશારામભાઈના વિવિધ રંગી વિવિધ અનુભવોથી ભરચક જીવને એઓ પણ ઘડાયાં હતાં. આ સમયે એમની ઉંમર ૬૦ વર્ષની હતી; મારી ૩૨ વર્ષની હતી; લલ્લુભાઈની ૨૮ વર્ષની હતી. મને પરણ્યાને ૧૮ વર્ષ અને લલ્લુભાઈને પરણ્યાને ૧૬ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. સંસાર દુઃખમય ગણાય છે એ હિસાબે અમારું જીવન સુખપ્રધાન ગણાય એવું થયું હતું. તે માટે તેઓ પોતાને ભાગ્યશાળી માનતાં, આશારામભાઈ જેવા સત્પુરુષની આશામાં રહેવા અને અખંડ સેવા કરવાનું પરમ સુખ દેવે તેમને મેળવી આપ્યું તેથી તેઓ પોતાના આગલા લવોમાંના સત્કર્મોને અભિનંદતાં હતાં, તથા મને તેમ લલ્લુભાઈને

અમારો વકીલાતનો ધંધો કુટુંબ નિર્વાહ વિષે નિશ્ચિંત રાખતો
 અને લોકોમા તેમ રાજ દરબારે પ્રતિષ્ઠા અપાવતો, તેથી
 તેઓ સુપ્રસન્ન રહેતાં. પરંતુ અમે જે એમના પુત્રોમાંથી
 એકઠેને હજી લગી સંતાન થયું નહોતું, પૌત્ર વા પૌત્રીને
 રમાડયા ઉછેર્યા વગરજ એમને હેહ છાડવો પડે છે,
 એ એક ઉણપ રહી ગઈ તેનો વિચાર કરી કરીને આવતાં
 એમને હુમો ચઢી આવતો અને ચોધારે આંસુ બહેતાં.
 આશારામભાઈ જેવા અનેકોનાં વારાફેરા ભેધ ભેધને રીઠા
 થયેલ પરિપક્વ ઠરેલ પુરુષને પણ પોતાનું કુળ નિર્વંશ જશે.
 એ ધારતી શલ્યની પેરે ખુચતી. અને માતૃશ્રી છેલ્લા
 મહીનાઓમા આ હુઃખને આ કમનસીબને આગળ કરી કરીને
 રોતા, ત્યારે આશારામભાઈ પણ એમને શાંત કરવા અસમર્થ
 થઈ જતા, કેમકે નિર્વંશ જાય તેને એઓ પણ અતિ મોટું
 અને અસહ્ય દુર્ભાગ્ય ગણતા હતા. પોતે જે વેલામા પાકેલા
 તેની સાહસિકતા તેનું શૂરાતન તેનો ટેક તેનું આભિજાત્ય
 તેનું વ્યવહારકૌશલ તેની ચતુરાઈ તેનો વિશાળ સમભાવ
 તેની પ્રામાણિકતા તેની નમ્રતા આદિ ગુણોનું સ્મરણ કરતા,
 અને એ વેલો તો અટકી જવાનો એમ જ્યારે તેઓને લાગતું

ત્યારે તે પોતે પણ ગળગળા અને ગમગીન થઈ જતા. હું પરણેલો ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં; લલ્લુભાઈ પરણેલા ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં તથાપિ આ બનાવથી આશારામભાઈને પોતાને ચટપટી વધવા લાગી કે કાંતો આજ વધુઓમાંથી બેયને નહીં તો એકને વેલો આગળ ચલાવનાર પુત્ર સાંપડવો જોઈએ, કાંતો બીજુ શક્ય તે ડગલું ભરીને વંશ ટકાવવા માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

હું અને લલ્લુભાઈ અમારા ભણતર અમારી સોબત અને અમારા જમાના પ્રમાણેના “ સુધારક ” વિચારો ધરાવતા હતા. તથાપિ માતાપિતાના આ સ્થાયી ઉંડા ઘેરા ખેદ દર્દ વા વિપાદની છાપ મહારા દિલમાં ખૂબજ ઉંડી પડી. હું ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં બીજી વાર પરણ્યો. અને ૧૯૧૦ પુત્ર ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં થયો. જે તેના વયોવૃદ્ધ દાદાજીને અત્યંત આત્યંત બહાલો લાગ્યો.

કુટુંબનો વેલો એક જમાનો આગળ ચાલે એ રૂપે મર્ત્ય વ્યક્તિઓની પરંપરા દ્વારા અમરતા લોગવાય છે એમ માની લેતો સંસારમોહ કોઈ અજળ માયા છે. ખચિતજ હિન્દના આર્યોએ તો આખો ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ જે લગ્ન સંસ્કારથી

જાશિરામભાઈ અને તેમના પુત્રો
૨૧ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૬

શરૂ થાય છે તે લગ્નનો પવિત્ર હેતુ પુત્ર કામનાનેજ માન્યો છે. વળી મૃત્યુને પરલોક જીવનનો પર્વાય જ ગણી લઇને આર્ય મહર્ષિઓ કુટુંબને પિતૃલોકમાં જીવતી, ભૂલોકમાં જીવતી અને ભૂલોકમાં હજી હવે જન્મ ધરનારી એમ ત્રણ વર્ગની વ્યક્તિઓની સળંગ માળા જેવું નિરૂપે છે. ભૂલોકસ્થ વ્યક્તિ ઔરસ-પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા વગર મરે, તો આખું કુટુંબ જ નાશ પામે એમ એમની વ્યવસ્થામાંથી ફળે છે, કેમ જે પિતૃઓનું પિતૃલોકજીવન ભૂલોકથી એમને ઔરસ પુત્રને હાથે જમાને જમાને શ્રાદ્ધ અને તર્પણ મળતાં રહે ત્યાં લગીજ ટકે છે. આર્ય મહર્ષિઓએ અનુભવસાગરને મથી મથીને ચાર આશ્રમ બાંધ્યા. મનુષ્ય જીવે ૧૦૦ કે ૧૨૦ વર્ષ; તેમાંથી પહેલાં સાત આઠ શદ્ર અનાશ્રમી દશાનાં. આઠમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કારે શદ્રમાંથી ઉત્પન્ન કરાતો દ્વિજ ગુરુકુલ એટલે કુલપતિના શિષ્યટોળામાં પ્રવેશી પ્રથમ એટલે બ્રહ્મચર્યાશ્રમના ધર્મ પાળે અને શાસ્ત્રો વિજ્ઞાનો વિદ્યાઓ અને વેદો લખે; બાર વર્ષ, ચોવીસ વર્ષ છત્રોસ વર્ષ એવો નિયમ હતો. વીશમા વર્ષથી તે સુમાળીસમા વર્ષ લગીમાં તે લગ્ન કરી ગૃહસ્થ થાય, અને પત્ની સાથે સહધર્માચરણ માંડે. પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે પછી

પત્નીની સાથે કામવિહાર કરવાની ઋતુએ ઋતુએ ફરજથી એ દિન ગૃહી સુક્ત ગણાતો. પિતૃઋણ ફેડનાર આ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો એ ગૃહીની પહેલી ફરજ. બ્રહ્મચારી વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીનાં આતિથ્ય કરવાં એ ગૃહીની બીજી ફરજ. ગૃહસ્થાશ્રમ આમ બીજા ત્રણે આશ્રમોનો પોષક અને આધાર ગણાતો. સંસારના તમામ જીવોને પૂરતું પડે એટલું પોષણ ઉત્પન્ન કરવાનો ધર્મ એક ગૃહસ્થાશ્રમીને માથે જ રાખવામાં આવ્યો હતો. બ્રહ્મચારી વાનપ્રસ્થી સંન્યાસી હોય, તેણે પોતાના પોષણ માટે જેમ અને તેમ જોઈ જ માગવું, અને તેય ન મળી આવે એવે પ્રસંગે પ્રસન્નચિત્ત અને ધર્મનિષ્ઠ રહેવું, એવી પણ પ્રધા હતી. એ કોઈને માથે પોતાના પોષણનો લેશ પણ ધર્મ ફરમાવેલો નથી. સૌને પૂરતું પડે એટલું ઉત્પન્ન કરવાનો જ ધર્મ ફરમાવેલો છે. પૌત્રનાં દર્શન થાય એટલે ગૃહસ્થીએ વાનપ્રસ્થી થવું. લગ્ન પછી પહેલા વર્ષમાં જ પહેલું ફરજંદ થાય અને તે પુત્રી નહીં પુત્રજ હોય એમ ગણતાં- ૨૧ મે વર્ષે પિતા થાય તેના પુત્રને ૨૧ મે એટલે પોતાને ૪૧ મે વર્ષે દાદો થાય. બીજે છોડથી ભેતાં, ૪૪ મે વર્ષે પિતા થાય. તેના પુત્રને ૪૪ મે વર્ષે પુત્ર સાંપડે એમ લઈએ, એટલે સ્પષ્ટ ભેધ શકાય કે કે કોઈ લગણગ ચાલીયનો થાય

ત્યાં લગીમા તે દાદો થઈ શકતો નહીં; અને કોઈ તો ચોર્યાશીની ઉંમરે જ એ લઠાવો મેળવી શકે. એવું આ બંધારણ હતું. બેશક, આ નિયમો કડક વિધિ કે નિષેધ રૂપ નહોતા માત્ર લાવના રૂપ હતા, બ્યવહારમા અનેક અપવાદો ચાલતા, છોકરો ઉપનયન સરકાર થતા કોઈ કુલપતિને ત્યાં વિદ્યાબ્યાસ માટે ભાગી નીકળવાનું માત્ર નાટક કરે અને સંધ્યાકાળ પહેલાં મામા તેને પાછો મનાવી ઘેર આણે, એમજ ઘણા દાખલામાં બનતું. તથાપિ લાવનારૂપ નિયમો પણ બ્યવહારને શુદ્ધ રાખવામાં અને ઉદાત્ત આચાર પ્રવર્તાવવામાં મોટો ભાગ ભજવે છે એ નહીંતું છે. પુત્રને ઘેર પુત્ર થતાં માણસ ગૃહી મટી વની બની શકતો એ આ લાવનારૂપ નિયમોનું તાત્પર્ય. અને ન્યાતે દ્વિજ હોય એવો વની બ્યારે પણ ચોતાની શ્રદ્ધા બેમે એવો મંન્યાસી ગુરુ તેને મળી જતો, ત્યારે તેની કને દિક્ષા લઈને સંન્યાસી બની શકતો. એક વાર મંન્યાસ દિક્ષા લીધા પછી માણસ તેમાથી કોઈ સ્ત્રીના પ્રેમમાં પડી તેની સાથે લગ્ન કરીને વા એમને એમ રહેવા માંડી પાછો ગૃહી થતો, એવા દાખલાયે બનના (એ કે ઘણા નહીં: કેમકે પચાસ પચાવનથી વધુ ઉંમરે પ્હોચેલા માણસોમાં કામવાસના મંદજ

હોય. ગૃહી હોય ત્યાંજ દેહ પડી જાય એવી ગંભીર માંદગી આવતાં દર્દી નામનો સંન્યાસ લેવાનું નાટક પણ ભજવી શકતો અને આવા “આતુર” સંન્યાસી મરી જતાં તેના ઉત્તર સંસ્કાર સાચા સંન્યાસી માટે વિહિત હતા તેવા જ ઠરવામાં આવતા. “આતુર” સંન્યાસ લીધા પછી રોગ હઠી જાય અને માણસ ઝાઝો થઇ પાછો કેટલોક વખત જીવે એમ પણ કોઈકવાર બની જતું આશારામભાઈનાજ જમાનામાં આના પ્રસિદ્ધ દાખલા પણ બન્યા હતા. એવો “આતુર” સંન્યાસ લીધા પછી આયુષ્ય ખુટેલું નહીં. એટલે પાછા સાજા થતાં ઘર ત્યજી પરાંમાં વાડીએ રહેતા અને બાદ્યાચાર સંન્યાસીના પાળતા, તથાપિ પોતાની હવેલીમાં રહેતા અને એમની પાસે જે તકરારો ફરીઆદો આદિ રોજ આવતી તે ને તે જ એમની કને એમના તુરીયાશ્રમમાં વાડીએ પણ આબ્યા કરતી. અર્થાત્ સંન્યાસનો પોષાક અને બાદ્યાચાર માત્ર સ્વીકારીને આ માણસો પોતાની પ્રવૃત્તિઓ પહેલાં જેવી સંસારી જ રાખી રહેતા હતા. આવો માત્ર લોકદેખાડ પુરતો બાદ્યાચાર તે સાચો સંન્યાસ, કે આશારામભાઈએ પેન્સન લીધા પછી “ઠહેવત સંગ્રહ” ની રચના અને આણદજી ઠલ્યાણજીની

પેઠી તથા શ્રી સ્વામીનારાયણ મંદિરનાં દરટી તરીકે કામ કરવામાં વધે ગાળ્યાં મુસાફરી આદિ ખર્ચોમાં જાતે ખૂબ ઘસાયા પગાર એલાવન્સ લેટ કે કોઈ પણ રૂપે એક પાઈ પણ સ્વીકારેલી નહિ; એ સાચો અને હાલના જમાનાને અનુરૂપ સંન્યાસ એ સવાલ વિષે હાલના જમાનામાં બે મત થવાનો પણ મંભવ દેખાતો નથી. રાગદેષને કાબૂમાં રાખીને ન્યાયાન્યાય ઉચિતાનુચિત અને શક્યાશક્યનો સૂક્ષ્મ વિવેક કરી શકે એવી પરિપક્વ અનુભવમંડિત બુદ્ધિ નિર્વૃત્તને અને નિઃસ્વાર્થે લોકોપયોગી કાર્યો કરી આપવાની સેવા બજાવે, એજ હાલના જમાનામાં સાચો સંન્યાસ. ભગવાં, એક જ ટક લોજન, લેડા ન પહેરાય, પાવડીઓ પહેરવી, લોંચે સૂધું, ચાલીને અગર યાત્રિક વાહનમાં જ મુસાફરી કરવી, યાત્રા ક્ષેત્રમાં જ મોટે ભાગે વસવું, વગેરે તો બાહ્ય નિયમોજ છે, જેને ખોટા પોલા આડંબર અને દભમાં તથા ઘણાને અસુખકર બંધનો અને બેડીઓમાં ફેરવાઈ જતાં પણ જરાયે વાર લાગતી નથી.

વળી અહીં આપણે ખુશીથી સ્વીકારીશું કે ઉત્તરાવસ્થામાં માણસ સેવાપ્રધાન જીવન ગાળે તેના બધા જ પ્રકાર અર્વાચીન

દ્રષ્ટિએ પણ સંન્યાસના અતિ સાત્ત્વિક આશ્રમના અર્વાચીન રૂપાન્તર જેવા ગણાવાને પાત્ર નથી. અંગાલાલ સાકરલાલ, હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, લાલશંકર ઉમિયાશંકર જેઓએ પાછલી અવસ્થા હુન્નર ઉદ્યોગ પ્રવૃત્તિમાં અને મીલો આદિ બાંધવાને સ્વમર્પેલી, તેટલે દરજ્જે તે સ્વાર્થ પરાયણતા ગણાય, દેશોન્નતિ માટેની પ્રવૃત્તિ પણ ગણાય; અને એટલે દરજ્જે સેવા ગણાય. પરંતુ આપણી ધર્મવ્યવસ્થામાં પુરુષાર્થ ચારને એક એકથી અલગ રાખે છે. અને આવી સેવા સ્વાર્થકામી નહીં તથાપિ અર્થકામી હોવાથી સંન્યાસના વર્ગમાં ના આવી શકે. ખોતીલાલ નેહરૂ જેવાની નિષ્કામ રાજપ્રકરણી સેવાઓ પણ આપણી ધર્મવ્યવસ્થાની દ્રષ્ટિએ અર્થ પરાયણ ગણાય, કેમ જે રાજ્યલાલ પણ દેશના પાર્થિવ પ્રેમનો એટલે “અર્થ” નોજ એક પ્રકાર થયો. સર જગદીશ બોસ જેવાનાં વિજ્ઞાનપરાયણ જીવન રવીંદ્રનાથ ઠાકુર જેવાનાં સાહિત્યકલા અને શિક્ષણ પ્રચારને સમર્પાતાં જીવન, કે આપણા ચરિત્ર નાયક આશારામભાઈનાં ખીજના હાલ રક્ષવા અને તેમને ન્યાય મેળવી આપવાને સમર્પાયતાં સેવા પરાયણ જીવન જ અહીં અર્વાચીન સંચારને ગંધ ભેસે

એ રીતે સંન્યસ્તાશ્રમની મર્યાદાઓ વિસ્તારી છે, તે મર્યાદાઓમાં આવી શકે, એજ ચર્ચાનું વક્તવ્ય છે. અને આવી ચર્ચા ઉપસ્થિત કરીને અમે આશારામભાઈને સર જગદીશ કે રવીંદ્ર બાબુની હારના અગર અંબાલાલ, મોતીલાલ, હરગોવિંદલાલ આદિથી મુકાબલે મોટા માણસ જણાવવા ઇચ્છીએ છીએ એમ રખેને કોઈ લઈ કાઢે. એવી કોઈપણ તુલના કરવા સૂચવવાને આશય નથી. આ ચર્ચા સિદ્ધાન્ત લક્ષીજ છે. આશારામભાઈ મોટા માણસ હતા નહીં, મધ્યમ સ્થિતિના અને મધ્યમ શક્તિઓના હોવા છતાં, ચારિત્રનાં બળ અને વિશુદ્ધિએજ ચરિત્રનાયક ગણાવાને પાત્ર, મહાપુરુષ લેખે નહીં, અસાધારણ પુરુષ લેખે નહીં, એ તો ઉપર સ્પષ્ટ સ્વીકારી લીધેલું છે.

✓ આશારામભાઈ સારા ઘોડેસ્વાર હતા, જાંટ ઉપર બેસી લાંબો પંથ ઝડપથી કાપવાનો પણ એમને કંટાળો નહોતો, અને તલવાર ખંડુક, પિસ્તોલ કટાર વાપરી બાબુતા. ઉક સિત્તેરનું વય થયું ત્યાં લગી પોતે નિશાન પાડી શકતા. હુધિયાર રાખવા બાંધવા વાપરવા ઉપર સરકારે અંકુશ મૂક્યો, અને દેશ એથી નિર્વીર્ય બનતો જાય. એમ તે માનતા. મોરબીથી અમદાવાદ મુખીના ૧૪૦ માઇલની મુસાફરી

બાવીસ ત્રેવીસ કલાકમાં બેઠે બેસીને એમણે વારંવાર ઠરેલી અને એવો લાંબો પંથ કાપતાં તેમને થાક પણ જણાતો નહિ. તેમની સ્મરણશક્તિ અસાધારણ હતી. માણસોનો એક વાર સમાગમ થોડી મિનિટ માટે થયા પછી તેને બૂલતા નહિ અને ભાતભાતના માણસોને થોડા પરિચયમાં જ ઢળી જતા, તેમના ઉપર ધારેલી છાપ પાડી શકતા, અને ગમે તેવા દરબાર મેળાવડા આદિમાં તેમની હાજરજવાબી અને રસિક વાકીલ તરી આવતાં. પોતે હેસમુખા હતા (અને હલકી નહિ એવી) રમુજો તરફ તેમને પક્ષપાત હતો. એઓ હાજર હોય અને પ્રસંગ ગમે તેટલો ગંભીર હોય તથાપિ કોઈના મુખ ઉપર અર્ધા કલાક લગી સ્મિત ન ફરકે એમ યતનરૂપ નહિ. ઘણી વાર તેઓ બેઠે ખડખડ હસી પડતા અને ઘણાખરાને હસાવી શકતા. લાટચારણોની વાર્તાઓ અને તેમના વાક્યમયનો એમને ભારે શોખ હતો, અને ત્યાં ત્યાં જતા ત્યાં ત્યાં એ વર્ગનો સમાગમ ખાસ શોધતા. તેમની સ્થિતિ અતિશય નબળી થઈ ગઈ છે અને પ્રજાનો એમના તરફનો આદરભાવ ઓસરી, ગયો છે એ તેઓ સમજતા હોવાથી એ વર્ગમાંના જે કોઈ પુરુષ લાયક જણાય તેમના

તરફ ઉદારતા પણ ઘણી રાખતા. કુટુંબીઓને ઉંચામાં ઉંચી
 દેખાવણી આપવી, અને દરેકને બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિના વ્યસની
 બનાવવા, ઉદ્યોગી બનાવવા, તથા તેમને સદાચારની આદતો
 પાડવી, (તથા દુરાચાર પ્રતિ કાયમનો દેશ ઉત્પન્ન કરવો),
 એનેજ તેઓ નસાર યાત્રામાં મુખ્ય આખર અને ઉન્નતિનું
 અમોઘ સાધન ગણતા. કુટુંબીને મુખે તેઓ મુખી થતા અને
 કોઈ પણ કુટુંબીને દુઃખ આવી પડતાં પોતે પણ દુઃખી
 થઈ જતા. અમને એમના પુત્ર પુત્રીઓ ખડેન ભાંડુ બાળકોને
 જે કંઈ વિદ્યા સિદ્ધિ પ્રતિષ્ઠા કે સફલત પ્રાપ્ત થતી તેનો
 સૌથી વધારે આનંદ એમનેજ થતો. એમના સમભાવ અને
 ઔદાર્યને કોમી સીમાડા નહોતા. મોરબીમાં હતા ત્યાં લગી
 અમારે ઘેર આસપાસના ગામડામાંથી કોઈને કોઈ સારા
 કુળના મુસ્લિમ વિદ્યાર્થી અમારી સાથેજ બધુભાવે રહીને
 અમારે ત્યાં જ ઉછરતા અને લણુતા હતા, તેમનું બધું ખર્ચ
 પોતે જ ઉપાડતા. આ મુસ્લિમ કુટુંબીઓમાંથી એક, પછી
 અમદાવાદ આવી વસેલા અને “ પોલીટિકલ સોશિયો ”
 નામે વર્તમાનપત્રના તંત્રી બનેલા હતા એમને એમના
 વર્તમાનપત્રને કે તેમાંની નીતિને આશારામભાઈ જેવા ચારિત્ર

અને વિચારના માણસ આહી શકે એમ હતુંજ નહીં; તથાપિ એઓ જ્યારે જ્યારે મળવા આવતા ત્યારે ત્યારે (વડીલોને માન દેવાની કાઠીયાવાડી રીતે) આશારામભાઈનો ચરણસ્પર્શ કર્યા વગર રહેતાજ નહીં. ✓ નિખાલસ વિશ્વાસુ અને જરા ઉતાવળિયા સ્વભાવને લીધે તેમને છેતરવાનું કાર્ય અધકે નહોતું, અને કારભારી મેનેજર આદિ ઓઢા તેમણે લોગબ્યા તે દરમિયાન તેમને આને લીધે કેટલુંક સોસલું પણ પડ્યું હતું. ધર્મ પુસ્તકોના નિયમો અને બાહ્યાભ્યંતર આચાર તેઓ પૂરેપૂરી નિષ્ઠાથી પાળતા. આ વિષે સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવાના સદાગ્રહ પણ એમના કરતાં વિશેષ નહોતા. ✓ કીર્તનો અને ભજનોનો તેમને શોખ હતો અને તેમને કઠરથ ઘણાં ઘણાં જૂનાં, હવે તો કેઈ ઠેકાણે સાંભળવામાં આવતાં નથી, એવાં ભજનો અને કીર્તનો હતાં. સ્વાશ્રયી, ખંતી, ઉઘોગી, શુદ્ધ અને વચનના સાચા માણસો તેમને પ્રિય થઈ પડતા. લમ અને ઉત્તરકિયાના પ્રસંગોમાં તેઓ સ્થિતિ પ્રમાણે અને તે કરતાં કંઈક વિશેષ ખર્ચ કરવાના હિમાયતી હતા; ન્યાતીલા બીજા આવાં ખર્ચો કરે તેનો પોતે લાભ લેવામાં પૂરા, અને પોતાનો વારો આવતાં “ સુધારા પથી ” બની જાય એવા

માણસોની તેમને ચીડ હતી. પોતાના વડીલોની એમણે પૂરે-પૂરી સેવા ચાકરી કરેલી હતી અને ઉત્તરાવસ્થામાં અમે એમની જે કાંઈ સેવા કરી શકતા તેથી તેઓ પ્રબુદ્ધ રહી અમારા ઉપર વધારે અને વધારે હેત રાખતા. અમારા ઉપરની એમની માયાએ ઘડપણ કે નબળાઈની ક્ષીણતા જાણ્યાં જ નથી. એનો પટ અને એનાં ઉડાણ તો જેમ જેમ પોતે મૃત્યુ સમીપ આવતા ગયા તેમ તેમ સાગર જેવાં અમાપ અતાગ ખનતાંજ રહ્યાં. (જો પ્રતાપિજિષ્ણુ, હસમુખો, જિજ્ઞાસુ અને એવાનંદી આત્મા જ્યાં હશે ત્યાં આસપાસનાં સાથી સંબંધીઓની નિષ્કામ સેવામાં મચેલોજ હશે. એમના જેવા સદાચરણી વિશુદ્ધ ઉદાત્ત સમભાવી સંતોષી વ્યવહારકુશળ મહિમાવત હાખલા દુનિયામાં જેટલા પેલા થાય તેટલા ઓછાજ પડે.)

✓અમે બે લાઈઓ ધંધે લાગ્યા અને તેમના બે પૌત્રો તેમણે જોયા ત્યારપછી તે ઘણી વખત કહેતા કે પરમેશ્વરે તેમની સર્વ કામના પૂર્ણ કરી છે, અને તે માટે તેનો ઉપકાર માનતા ✓અને વિશેષ જણાવતા કે તેમનું અવસાન અચાનકે કોઈ અરણ્યમાં થઈ જશે તો પણ હવે તેમને કાંઈ કહેવાનું

રહે છે, અગર કાંઈ ઇચ્છા અધુરી રહે છે તેવી ભાવના તેમના અંતરમાં જરાએ રહેશે નહીં.

જે પૂજ્ય વડીલના પ્રતાપથી અમે હાલની સ્થિતિ ભોગવીએ છીએ. તેમની તરફ અમારો પક્ષપાત હોય તે સ્વભાવિક છે. અને તેમની હયાતીમાં તેમની પ્રત્યે અમારા ધર્મ બાળવવા પ્રભુએ અમને ભાગ્યશાળી કર્યા હતા. તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના જીવનનો વૃત્તાંત લખીને અમે અમારી ફરજ અહા કરીએ છીએ. અને પ્રભુને વિનવીએ છીએ કે તેવા પિતાકૃપી છત્ર ધરાવવા ફરક પુત્ર ભાગ્યશાળી થાય.

જે વખતે હું સમજણો થઈ નોકરી ઉપર ગયો ત્યારે આખા કાઠીઆવાડમાં રાજ્યકારભાર ચાલતો હતો તેનું કુંઠ વર્ણન આપવું જરૂરનું લાગવાથી લખું છું:—

✓ હું સંવત ૧૯૧૫ એટલે સને ૧૮૫૬માં લીંબડી ગયો ત્યારે લીંબડીમાં કાકેર કૃત્તેહસીંહજી બોજરાજજી ગાદી ઉપર હતા. તેમની પાસે (પાટણના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ) પ્રભાચંદ્ર વેદીઆનું ચલણ હતું. ને રાજ્યનો કારભાર જૂનાગઢના નાગર ગૃહસ્થ ભગવાનલાલ મહનજીનો હતો. તેમણે યોગ્ય નાગર ગૃહસ્થાને બોલાવી રાજવહીવટ ઉપર રાખ્યા હતા. રાજવહીવટમાં જમીનનું મહેસુલ વસુલ કરવાને ભાગળટાઈ સિસ્ટમ હતી. તેથી સીઆણી, પાણીસીણા, રંગોલ, જાંબુ, હડાળા, મીઠાપુર વગેરે મહાલો હતા, તેના વહીવટદાર ઉપજ વસુલ કરીને એકઠી થએલી મહેસુલમાં દાણા-કપાસના ગંજ થાય, તે વેપારીને એકઠા કરી બાહેર હરરાજીથી અથવા તે વખતના મુખ્ય અધિકારીની મરજી મુજબ ખાનગી વેચાણથી આપી દેતા. તે માલ વેચી આપવાને માટે તે ગામના સ્થાનિક વહીવટદાર તથા જીજ્ઞે માણસ કારભારી નીમે, તે સાથે રહે. ઉપજમાં રાજભાગનો માલ

ખેડુ પાસેથી વસુલ કરે ત્યારે નમતો બોળી લે અને વેપારીને માલ આપે ત્યારે કસતો વેચી આપે તેથી ગંજમાં વધારો બહુ રહે અને તે વખતે કામ કરનારના પ્રામાણિકપણના પ્રમાણમાં ગંજ વધારાના માલની વ્યવસ્થા થતી હતી.

વહીવટખાતાની દીવાની ફોજદારી હકુમતખાતું જુદું ન હતું. અને ઇન્સાફ કરવાને કોઈ કોટ ખાસ રાખવામાં આવતી નહતી. જે વખતે જે મુખ્ય કારભારી હોય તે પોતે દીવાની ફોજદારી મુકરદમા સાંભળે અથવા દીવાની ફોજદારી મુકરદમા આવે ત્યારે મુખ્યકારભારી નીમે તે વખતે બન્ને પક્ષકારની વાત સાંભળી ફેંસલો આપે. વકીલ તો હતાજ નહીં. કોઈ મુકરદમાનું લખાણ નહીં કે દફતર નહીં. મુકરદમાને મુદત નહીં, સમન્સ કે વારંટ નીકળતાં નહીં.

✓ દિવાની મુકરદમામાં શ્રીને બદલે દાવાની રકમ જે પ્રતિવાદી ઉપર કરે તેનો ચોથો ભાગ સ્ટેટ લેતું.

દિવાની મુકરદમામાં વાદી આવી રૂબરૂ દાવો કરે, એટલે પ્રતિવાદીને તેડવા મોકલે. તે આવ્યે બન્નેની વાત પક્ષકારો કહે તે સાંભળે-પુરાવામાં ચોપડા અધિકારી જુવે, કોઈ શાહેદ બોલાવવો જરૂર પડે તો બોલાવે. રૂબરૂ પુછીને

અધિકારી પોતાની સમજણ, પ્રમાણિકપણું, લાગવગ, ણધુ' હોય તે પ્રમાણે ફેંસલો રૂબરૂ આપે. વાદીનાં નાણાં વસૂલ થાય એટલે ચોથો ભાગ-ચોથ-દરબારના હિસાબી દફતરે ભરી જાય, વહીવટદાર એકજ અધિકારી જુદા જુદા પરગણામાં રહે તેને દીવાની દાજદારી અધિકાર હક વગરનો આપવામાં આવતો. પણ વહીવટદાર ઇન્સાફનું કામ ચોડું કરતા.

દાજદારી ગુનાહમાં ચોરી છીનાણું ખૂન એ મુખ્ય ગુનાહ ગણાતા હતા. પોલીસ હાલ જે કામ કરે છે તે કામ કરવાને ઠેઠ મુકદ્દર કે ચોક્કસ ગોઠવણ નહતી. પણ ચોરીવાળાની ગોઠવણ સારી હતી. તેથી ચોરી ચોડી ચતી હતી. ચોરી કરનારને ચોડી કરવાવાળા પકડી તેમના જમાદાર પાસે લાવે ને કેદ કરે. પછી તે કોટવાલ પાસે લઈ જાય અને તે ઉપરી ચારના ગુનાહની તપાસ કરે. પછી કારભારી અગર ઠેઠ મુખ્ય અધિકારીને બધી હકીકત કોટવાલ જાહેર કરે, અને એ તેને કેદની સજા ફરમાવે તે પ્રમાણે બેડી જડીને કેદ કરે, અથવા હેઠમાં પગ બોસી તાણ મારે.

જેને નિયમસર તુરંત કહીએ તેવું કેદ કરવાનું રચના નહોતું. ગુનાહના પ્રમાણમાં કે ચોરની ભયકર ચાલ ઉપર

નજર રાખી ઓરડાને મજબુત દરવાજા હોય તેમાં પૂરતા. ખાવાપીવાની ગોઠવણ ગેરવ્યવસ્થાવાળી. કેદીને ફક્ત હાજત વખતે કાઢતા. તે ઉપર ચોકીવાળા બે ચાર રહેતા.

કેદીનાં સગાં વહાલાં દરબાર કચેરીમાં અરજ કરવા આવે ત્યારે મોટી અથવા નહાની રકમ હંડમાં લઈ કેદીને કેદથી મુક્ત કરવામાં આવતા. ચોરસોડોના ગુનાહ સાબીત થાય તોપણ વખતે મોટા હંડ લેઈ કેદની સજા કરવામાં આવતી નહીં. પૂનના ગુના સાબીત થાય ત્યારે મોટાં સ્ટેટોમાં તોપથી ઉડાડી દેવામાં આવતા. છીનાળા ગુનાહની સજા ગુનેહગારની સ્થિતિ પ્રમાણે હંડ લેઈને તેને મુક્ત કરવામાં આવતા. તેને કેદની સજા નહીં.

દરબારોની જુદી જુદી દેવડી હોય ત્યાં સિપાઈ લોકો બેસે તેમાં પહેલા દરવાજાની દેવડી પાસે એક મોટો ખુલ્લો ખંડ હોય તેને ચોપાટ કહેતા. ત્યાં હેડનું મોટું લાકડું પડ્યું હોય તે ઠેકાણે હેડમાં પગ ખોસી હેડને તાણું મારી કેદીને રાખવા તેના ઉપર ચોપાટના જમાદારના સિપાઈ દેખરેખ રાખતા. કેદીને ખાવા સારૂ દરબારને રસોડેથી ખીચડી રાંટલા બાજરીના મોઢલવામાં આવતા. પણ દરબારના રસોડાનું

રાંધેલું ધર્મ કે સાતિબધનથી જેને ખપતું ન હોય તેને તેનાં સર્ગાવહાલાં ખાવાનું લેઈ ખવડાવવા આવતાં.

જેલર કે કેદીનું રજીસ્ટર રાખવામાં આવતાં ન હતાં. કેદીઓને ખોરાકી ખર્ચનો હિસાબ જુદો રાખવામાં આવતો નહતો.

સ્ટેટની રાજધાનિના ગામમાં પોલીસનું કામ ચોકીઆત નોકરી કરતા હતા. ને સ્ટેટનાં ગામડાંમાં અપસાયતા એટલે પગારને યાદલે વંશપરપરા જમીન દરખાસને ભાગ કે વીઘોટી આપ્યા વગર બેઠીજ ઉપજ આનારા કોળી રજપૂત કે આહર લોકો ચોકી કરતા. લોંગડીમાં ભરવાડ લોકો વોળાણ અને ચોકીનું કામ કરતા હતા.

જાડિયાવાડમાં હથિયાર રાખવાને અગર હથિયાર બાંધી ફરવાને કોઈને પ્રતિબંધ નહોતો, તેથી વાણીઆ, બ્રાહ્મણ, સોની, સુતાર, કોળી, રજપૂત, આહર, ભંગીઆ, ઢંઢ સર્વ હથિયાર રાખતા, બાંધતા ને વાપરી બણતા હતા. રજપૂત, સિપાઈ, આહર, કોળી એને કાઠીઆવાડમાં કાંટીઆ વર્ણ કહે ॥ ને ગુજરાતમાં ધારાળા કહેવાય છે. 'એટલે કાંટીઉ' વર્ણ કે ધારાળા તે military કે warlike race કહેવાય છે.

ને વાણીઆ, બ્રાહ્મણ, લુહાણા, ભાટીઆ, કણ્ણી એ લડાયક
જાતો ગણાતી નથી. આખી પૃથ્વી ઉપર એવો દેશ એક
હિંદુસ્તાનજ છે કે જેમાં લડાઈ કરવાને હિંમત પાણી કે
આવડત નહીં તેવી જાતો વસે છે. જાકી પૃથ્વીમાં સર્વ દેશમાં
ખજરમાં બેસી વેપાર કરનાર કે લુગડા સીવનાર દરજી પ્રસંગ
પડે તો હથિયાર લઈ લડવાને ઉતરી પડે છે. જેથી હથિયાર
ખાંધી લડનારા વર્ણના લેહ પાડીને હિંદુસ્તાનમાં તેને ઠાટીઆ
કે ધારાળા કહેવાની રીત પડી છે.

વાણીઆ, બ્રાહ્મણ, લુહાણા, ભાટીઆ, કણ્ણી વિગેરેને
લડાયક જાતિમાંથી જાહ કરી છે. તે લોકો વિષે અહીં
લખવું અનુચિત ગણાયે નહીં.

મહાભારત રામાયણ વિગેરેથી જણાય છે કે બ્રાહ્મણ
વર્ગે તો યુદ્ધમાં લડનારી જાત છે; એટલું જ નહીં પણ
ફોજની સરદારી કરતા હતા. રાવણ બ્રાહ્મણ હતો તેણે
રામચંદ્રજી સાથે યુદ્ધ કર્યું ને આખી જીંદગી યુદ્ધ કરવામાંજ
ગુજરી. વિશ્વપણુ ભક્તરાજ હતા પણ શ્રી રામચંદ્રજીના
પક્ષમાં આબ્યા પછી રાવણની ફોજ સાથે યુદ્ધ કર્યું છે.
પરશુરામે એકવીસવાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરી હતી. ભારતના

યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય યુદ્ધમાં આજેવાનીવાળો ભાગ લેઈ ગયા છે. અશ્વત્થામા પણ યોદ્ધામાં ગણાયા છે.

✓ ગુજરાતના પ્રાક્રણોમાં રાજસત્તાનો સ્વાદ આખનારમાં મુખ્ય જ્ઞાતિ નાગરની છે. તેમાં પાટણમાં માધવ અને કેશવ બે ભાઈ થઈ ગયા. જૂનાગઢમાં અમરજી દિવાન થઈ ગયા તેમની લડાઈમાં ઊતરવાની હિંમત તથા લાયકી મથકુર છે. અમરજી દિવાનને મારી નાંખ્યા તેનું વેર લેવાને તેમના વશજેમાં રણછોડજી તથા રૂઢનાથજી દિવાને ખઠારવટા ખેડેલ છે અને તેઓને જામનગરમાં આઘય મળેલો હોવાથી જામનગરને કનેલ વોઠરસાહેબે ઘેરા ઘાલ્યો, તે વખતે તેઓ રેગ્યુલર ફોર્સ સામે લડયા છે. આવાં બીજાં દૃષ્ટાંતો પ્રાક્રણ જ્ઞાતિમાં લડાઈના શૌર્યનાં ઘણાં છે. તેમાંનું એક લખું છ. લાઠી સ્ટેટમાં રાજપીપળા પાસે વીરડી ગામ લાઠીનું છે. તેમાં ધાડું પડયું ત્યારે ત્યાંનાં ગામોટી પ્રાક્રણને શૌર્ય ચઢ્યું. તેની પાસે બીજું કાંઈ હથિયાર નહીં હોવાથી હાથમાં રાંપ લેઈ ધાડાની સામે થઈ ધાડું તગડયું હતું, ને ગામનું રક્ષણ કર્યું હતું.

x

x

x

✓ વાણીઆ નરમ જાતના ગણાય છે પણ તેમાંથી લડવાનું વાણી નિર્મૂળ થયું નથી. કારણ કે જોધપુરમાં વાણીઆઓએ ફોજમાં રહી સરદારી કરેલ છે. મહારાજ રણજિતસિંહજીએ ચંબળમાંથી ફોજ કારમીર ઉપર મોકલી ત્યારે લખમીચંદજીને સરદારી આપી હતી. સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં માળવાના યશોવર્માના રાજ ઉપર ચાર વાર ચઢાઈ કરી પણ વાણીઆઓ સાથે ગયા ત્યારે જીત મેળવી શક્યા. હાલ તાજેતરમાં લીંબડીના કારભારી ઘેલાશા માધવજીએ ખરવાળાનાં અત્રીશ ગામ લાલોની અણીએ લઈ આપ્યાં. રાજકોટ પાસે કુવાડવા ગામ છે ત્યાં એક વાણીઓ જેની અવટંક 'ટોળીઆ' ની હતી તે એવો શૂરવીર હતો કે ચોરને તગડવામાં તલવાર કે બીજું હથિયાર નહીં રાખતાં સુતરનું ડામણજ (ઘોડાને પગે બંધાય છે ને પછી ઘોડાને છુટો મુકાય છે તે) મીણ પાએલ રાખતો અને ડામણનો એક ગાળો કાંડામાં ને બીજો ગાળેથી મારતો; તથા અગળજ એવું ને હિંમત એવી કે ડામણના એક ઘાથી પ્રાણ છોડાવતો. એવા વાણીઆના દાખલા મળે છે. તેમજ લડાઈ કરવાનો અભ્યાસ છુટી જાય નહીં માટે ગોંડલ રાજકોટમાં હોળી વખતે પક્ષ બાંધીને

ગોદાવરી, કડીઆળી લાકડી, વિગેરેથી લકડા હતા ને લકડાએક જુસ્સો કાયમ રાખતા હતા, તે હવે ખંધ થઈ ગયું છે. તેથી વાણીઆમાં પણ military spirit (વાણી) હતું. હાલ વાણીઆ પોલીસમાં નોકરી કરે છે. હિંદુસ્તાનના વાણીઆ સરકારી ક્ષેત્રમાં નોકરી કરે છે.

જામનગરમાં મેરૂ ખવાસ તે રાજ્યમાં કરતા કારવતા હતા તે જમાનો પરસ્પરમાં લડાઈઓનો હતો. તે વખતે પોરબંદરમાં પ્રેમજી ઠક્કર કારબારી હતા તેમણે લડાઈ કરવામાં શૈય દેખાડયું છે. તે જાખનમાં ચાલતો ઢોહરો છે કે

✓ પોરબંદરમે પ્રેમજી, જૂનેગઢ દીવાન,

નગરમે મેરૂ નર લયે, શહેર પટણ મુલતાન.

એટલે આ ચાર નર હતા તે ગયા તેની દીલગીરી અને મરનારની યશદીર્ઘિનો ઢોહરો છે.

✓ કણુખી લોકોમાં તો રાજસૂતા બળવવાને લરકરી જુસ્સો હોવો બોધાયે તે છે. તેના પુરાવામાં કણુખીનું તો રાજ્ય છે. પાટડીનું રાજ્ય સ્થાપન કરનારે કામ કર્યાં તે પ્રસિદ્ધ છે.

✓ હવે ચૂદ્રમાં કોળી, લરવાડ, રખારી, આહીર, એ જાતો

તેમના શ્રુતનને માટે ને હથિયાર વાપરવાની કુશળતા માટે પ્રખ્યાત છે. કોળી લોકો લૂંટ કરતા, વોળાવું કરતા, ને ફોજમાં નોકરી કરે છે. દેશી રાજ્યોમાં પસાએતાનું કામ કરે છે. લીંગડીના ભરવાડ વોળાવું ચોકી કરે છે ને એવાં કામમાં વિશ્વાસપાત્ર ગણાય છે. તેમ ગીરના અને હાલારના ભરવાડ વાઘ, સાવજ હીપડો એવાં ઘાતકી જનવરને લાકડીથી મારી નાંખ્યાના સેંદડો દાખલા છે. ✓ આહીર જાત આળસુદાર અને સારી ગણાય છે તે લોકો ઈમાનદાર અને વધારે ઉંચી પંક્તિની જાતિ ગણાય છે. એ લોકોએ તો રાજ જતાં રાખ્યાં છે. આજ તેમનું વોળાવું કે પસાએતું કામ ઉત્તમ ગણાય છે. ✓ તેમજ ઢેક, વાઘરી લંગી લોકોને દરેક ગામના છેવાડા ભાગમાં રાખવામાં આવે છે તેનું કારણ એટલુંજ કે તે શૂરવીર જાત છે એટલે ચોર ચઠાર ધાડથી ગામના ખીલ લોકોનું રક્ષણ કરવાને શક્તિવાન છે. ભગીને ઝાંપડો કહે છે. તે ગામને ઝાંપે રહે છે. ઢાલ રાખે છે ને ગામમાં કે સીમમાં કાંઈ ચોર હુરામખોરનું તોફાન હોય તો ઢાલ વગાડી સર્વને ચેતાવે છે, એકઠા કરે છે ને જરૂર તે સ્થળે મદદમાં માણસો જાય છે, આ ઢાલને

“ખૂમયઓ ઢાલ” કહે છે. એટલે તેને વગાડવાની રીતજ એવી છે કે સર્વને તાન ચઢે.

✓આ લખવાનું કારણ એ છે કે હિંદુસ્તાનના તખતાની ભૂમિ હાલ નિર્વાર્ય થઈ હોય એવો ભાસ થાય છે. કારણ વાણીઆ, પ્રાધ્મણ કણુખી વિષે તો એમજ કહેવાય છે કે એ લોકો લડે નહીં ને લડવાને લાયક નથી. કાઠીઆ કે ધારાળા વર્ણ જેમાં લડવાના શૌર્યની આશા રખાય તે એવા થયા છે કે તલવાર, તીરકામકું, ખટ્ક કેમ વાપરવા તેનો અભ્યાસ નહીં રહેવાથી તથા બ્રિટિશ સરકારના અમલની શાંતિ તથા નિરાંત અનુભવવાથી લશ્કરી લડાઈ કરવાની મનોવૃત્તિ કરતાં શાંતિવાળે ધધે ચડી ગયા છે. આ દુનિયામાં કોઈપણ શોક્ષ્મ વસ્તુ જે નિષ્ચે છે તેવું તો મરણ છે ✓તાવથી જ્યેગથી સપ્તદશથી લીંત તળે કચરાઈને, રેલ્વેના પાટામાં આવીને ડુકાળની લીખ તથા બુખથી પગ ઘસીને માણસ ભુટે હાલે મરે છે પણ તલવારની ધોળી ધારથી કે ગોળી ગોળાથી મરવાનો ડર એવો અંતરમાં પેસી ગયો છે, કે પોલીસ સિપાઈગીરી ક્ષત્રિયવંશ જે ગામ કે ગુલકનો રક્ષક-ધર્મ ખળવનારા છે તેમને ખહારવટિયા ચોર કે કોઈ લડાઈને

પ્રસંગે ચડીજવું પડે તો ઘરનાં માણસ એમ જતી વખત કહે કે ડાહી કરજો, રાંડશે તો તમારી રાંડશે, એટલે તમે એવું કરજો કે પાછા હીમખીમ ઘેર આવજો. પણ દાંધ મર-દાંધ બતાવજો સામે ઘાએ મરજો કુળને લાંછન લગાડશે નહીં. બીબીબયા રાણીબયા ઠદી પગ પાછા દિયે નહીં, એવી સ્-લાહ આપે નહીં. તે બાળતમાં નીચેની હકીકત ખાત્રી થવા-સાડ લખી છે.

આગળ કાઠીઆવાડ શુજરાતમાં કોઇ ગરાસવાળા વ-ર્ણને અગર કોળીનાળી ભીલને ગરાસસંબંધી નુકસાન થયું હોય કે કોઈની ચોરત કોઇ લેઇ ગયો હોય ને રાજ તર-ફથી ઇન્સાફ મળતો ન હોય તો નુકસાન માનનાર પહારવટું કરતા હતા અને જોણે એટલે રાજ ધરાધરી મુધાંયે નુકસાન કર્યું હોય તેનાં ગામ સીમમાં આગ લગાડવી રૈયતને હેરાન કરવી, ખૂન ખરાબા કરવા, અનેક પ્રકારે રંભડ કે ભંજવાડ કરવાનો ચાલ હતો. ને કાઠીઆવાડમાંતો એક રાજ કે ગા-મનો પહારવટિઓ તે રાજ કે ગામને ગમે તેટલું નુકસાન કરીને નાસીબાય ને બીબા રાજમાં પહોંચી બાયતો તે પરમે-શ્વરને ખોળે બેઠા હોય તેમ નિર્ભયપણે વર્તતો હતો. તેના દા-

ખલા ઘણા છે ને તેથી કાઠી, ગરાસીઆ, વાઘેરના પહારવટાં ઘણાં વરસ ચાલ્યાના દાખલા મોજુદ છે. પણ નામદારબ્રિટિશ સરકારનો અમલ કાઠીઆવાડમાં થયો-રાજના રાજ ઉપર પેશકસી કે જમાખધીના આંકડા બંધાયા-ને હરેક સંસ્થાનને રાજની અંદરના કે બહારના હુકમનોથી રક્ષણ કરવાને નામદાર સરકારે પોતા માથે રાખી કરારનામાં થયાં ત્યારથી એક રાજ્યનો પહારવટિઓ તે આખા કાઠીઆવાડનો પહારવટિઓ ગણાવા લાગ્યો ને કોઈ પણ રાજ્યમાંથી તેને ખુદસો આશ્રય મળતો બંધ પડી ગયો. તેમ તેવા લોકોને બરાબર ઇન્સાફ મળવાની ગોઠવણ નામદાર સરકારે કરીને પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબો તથા આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબો તમામ અહના અમીરની અરજ સાંભળી યોગ્ય ન્યાય આપતા. છતાં કોઈ પક્ષકાર ઈચ્છે તો તેને નામદાર મુંબઈ સરકારને પણ અપીલ કરવાને છુટ હતી. તે અપીલના ફેસલાથી અસંતોષ રહે તો પહારવટું કરવાને કેટલાક નીકળતા હતા. પણ ઘણા ચોડા અને તેને કોઈ રાજ્યનો ઉઘાડો આશ્રય મળતો બંધ થવાથી પહારવટું ઘસાઈ જતું અને પહારવટિઆ પકડાતા હતા. સજા તે વખતના કાયદા પ્રમાણે થતી હતી, ને જમા-

નાની તાસીર પ્રમાણે પંચથી કે પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબોની સમજુતીથી સમાધાન પણ થતું હતું. આવી વસ્તુસ્થિતિ હતી.

✓ પહારવટું વાઘેર લોકોનું બહુ જખરે થયું હતું. જેથી કાઠીઆવાડમાં શાંતિ ન હતી. પરંતુ નામદાર બ્રિટિશ સરકારની ફાજે આવી દારિકાં વાઘેરો દગાવી બેઠેલા તે પાછું લીધા પછી શાંતિ પ્રસરી, પણ એ લોકોએ ફરી પહારવટું શરૂ કર્યું. જામનગર, જૂનાગઢ પોરબંદરની ફાજ અને નામદાર બ્રિટિશ સરકારની ફાજે મળી વાઘેરનું પહારવટું નાશ કરવા ઉપાય કરતા ઉવટ માછરડાના કુંગર ઉપર વાઘેર ઘેરાણા, ને તેમને નાબુદ કરવા ફાજ ઉપર ચડી તે વખતે કેપ્ટન હેબર્ટ સાહેબ તથા કેપ્ટન લટુરસાહેબે સરદારી લઈ લડાઈ કરી તેમાં બંને સાહેબો મરણા તે વખતે વાઘેરનો પણ નાશ થયો ત્યારથી આજ સુધી વાઘેરનું પહારવટું ગંધ છે.

• કાઠીઆવાડમાં છેલ્લું પહારવટું મીઆણાએ કર્યું ત્યારે તે લોકો જુદે જુદે ઠેકાણે ઘેરાઈ જતા ખરા; પણ કોઈ પારપત કરી શકતા નહીં ત્યારે તે વખતના પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબ સર ચાર્લસ બોલીવંટ સાહેબ રાજસ્થાનોની ફાજ અને દેશી લોકોની સરદારી વિષે બોલ્યા કે અમારો

અમેજ મરશે ત્યારે પહારવટુ નાશ પામશે. ને થયુ પણ તેમજ. એ મીઆણા લોકોને માણિયા તાલુકાની હદમાં વાધરવા ગામની સીમમાં કપ્તાન ગોર્ડન સાહેબે માયા અને પોતે મરાણા ત્યારે પહારવટું બંધ થયુ. તે પછી કોઈ પહારવટિઆ નીકળ્યા નથી. 'દુ'કામાં સાર એ કે દેશી લોકોમાં વીરત્વ અને કર્તવ્યકર્મ તથા પોતાનો ધર્મ એ હાલમાં ઘણું કમ જોવામાં આવે છે.

આમ રાજ વહીવટ ચાલતો હતો તેવામાં ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં કર્નલ આર. એચ. કીટીંગ સાહેબ કાઠીઆવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ થઇને આવ્યા. તેઓએ જૂના હક્કતરની વાકેફગારી મેળવી તથા વસ્તુસ્થિતિનું લક્ષ્યપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યું. ત્યારે માલમ પડ્યું કે ઇસ્વીસન ૧૮૫૩ માં કર્નલ વીલીઅમ લાંગ સાહેબે આંહીના મોટા રાજા ન્હાના રાજા ગામના ઘણી અને ગામના ભાગદાર વગેરેએમ માનતા હતા કે આપણા રાજ્યમાં ગામમાં કે ગામના ભાગ અગર પાટીમાં સર્વ પ્રકારની સત્તા-અધિકાર આપણને છે, ને તેથી બધી રીતની સત્તા તે લોકો ચલાવતા હતા. Unlawful restraint એટલે શું તે કોઈ સ્હમજતું નહીં. કરજ માગનાર

પોતાના કરજદારને બેસારી ચઢતા. આવી વસ્તુસ્થિતિ અત્રેણ રાજમાં ચાલે નહીં. માટે કર્નલ લાંગ સાહેબે મોટા ન્હાના રાજ્યના વર્ગ પાડ્યા. ગરાસીઆ ને બે ચાર ગામધણી તેમને પછી વર્ગમાં દાખલ કર્યા. ને ગામમાં ભાગદાર - પાટીદારને વગર અધિકારના ગરાસદાર ઠેરાવી તેમના ઉપર હકુમત નામદાર બ્રિટિશ સરકારની રાખી. એ ઠરાવ નામદાર સરકારે મંજૂર કરેલો તે અમલમાં ચુકાયેલો નહીં હોવાથી પડતર રહેલો તે કર્નલ ડીટીંગ સાહેબે અમલમાં ચુકી જૂનાગઢ, પોરબંદર, જામનગર, ભાવનગર, ધ્રાંચપ્રા એ પાંચ ફ્સ્ટ ક્લાસ અને ધ્રોળ રાજકોટ ગોંડળ મોરળી વાંકાનેર વઢવાણ લીમડી પાલીતાણા સેકન્ડ ક્લાસ ઠેરવી તેમને પોતાના રાજ્યમાં દીવાની ફાજદારી ઇન્સાફની સર્વ પ્રકારની સત્તા આપી. હેડાંત હંડની શિક્ષા કરતાં સેકન્ડ ક્લાસ સ્ટેટ એજન્સીને જાહેર કરી મંજૂરી મેળવે. ત્રીજા ચોથા પાંચમા છઠ્ઠા ને સાતમા વર્ગના તાલુકદારના અધિકારની હદ બાંધી તે ઉપરાંતના ગુનાહ કે દીવાની દાવા એજન્સી સાંભળે.

બીન અધિકારવાળા ગરાસદારનાં ગામો જુદાં જુદાં થાણાં ઠરાવી તે ગામો થાણા તાબામાં નાંખ્યાં.

મગચંદ આશારામ શાહ

બી.એ., મેનજેલબી, બેરોલર (ઓ.એમ.)

હાઇમાર્ બેરોલર

એટલે ત્યારથી કાયદા પ્રમાણે ઇન્સાફ મળવાનું થઈ
થયું. થાણાનાં મકાન, પોલીસ લાઇન, જેલ વગેરે મકાન
ખંધાયાં, ને કેદીનાં રજીસ્ટર થયાં. કેદીના ખોરાકી ખરચનો
બંદોબસ્ત થયો.

દેશી મોટાં રાજ્યમાં કાયદા નહોતા તે કેટલાંક
સંસ્થાનોએ બાંધ્યા. કેટલાકે અંગ્રેજી કાયદાનો અમુક ભાગ
પોતાના રાજ્યમાં હાજલ કર્યો ને નહાતાં ત્રીજા, ચોથા,
પાંચમા, છઠ્ઠા ને સાતમા વર્ગનો રાજ્યસ્થાનોમાં એજન્સીએ
હાજલ કરેલા કાયદા પ્રમાણેજ કામ ચાલવા માંડ્યું.

શુદ્ધિ પત્રક

		અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૩	તેમાથી	બેમાથી
"	" ૧૨	પણુ	પગ
"	૫	(અને મુખ્યત્વે .. માટે જ)	
	" ૭-૮	એમ ડૉમ બમેરી લેના	
"	" ૯	છે	છે,
" ૯	" ૧૩	ડમડી	દમડી
" ૧૨	" ૧	જગિયાન,	જગિયાન, તેમ
"	" ૧૩	હતુ	હતા
"	" ૧૫	૧૮૭૩	૧૮૭૮-૯
" ૧૮	" ૩	પ્રેમચંદ	પ્રેમચં
" ૧૯	" ૧૪	તેતુ	એતુ
" ૨૧	" ૧૮	લેખાઃ	લેખા
" ૨૩	" ૪	એ	એમ
"	" ૧૧	કાણુ	કંઠચ
" ૨૮	" ૧૪	આપણે	આપણને
"	" ૧૮	૧૮૯૦	૧૯૦૦
" ૨૯	" ૧	આપણી ગદી નહતી	આપણો રથો ન હતો.

		અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પૃ. ૩૧	ઝાળ ૧૫-૧૬	(દેવેક ઉમેદવારનો કરીને) એમ કૈાસ ગમેરી લેવા	
„ ૪૧	„ ૧૪	મંડળ સાથે	મંડળને એકસાથે
„ ૪૬	„ ૮	કોન્દ્રાકટર	કોન્દ્રાકટ
„ ૪૯	„ ૨	દુઝણા	દુઝાણા
„ ૭૦	„ ૧૨	હરજીવન	(વકીલ) હરજીવન
„ ૮૩	„ ૧૫	કારકીર્દી	કારકીર્દીના
„ ૯૮	„ ૧૨	કરવાનોજ ધર્મ	કરવાનો ધર્મ ગૃહસ્થને જ
„ „	„ ૧૩	ગૃહસ્થીએ	ગૃહસ્થીએ પણ
„ ૧૦૨	„ ૮	ચારને	ચારેને
„ ૧૧૨	„ ૧૬	રાખવા	રાખતા